



**ROMA PHRYGİASI'NDA KENTLER VE KÜLTLER**

**Fatih ERDEM**

**Haziran 2013  
DENİZLİ**

# **ROMA PHRYGİASI'NDA KENTLER VE KÜLTLER**

**Pamukkale Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Yüksek Lisans Tezi  
Tarih Anabilim Dalı  
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı**


**Fatih ERDEM**

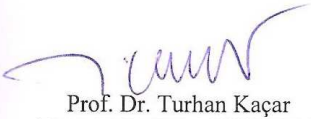
**Danışman: Prof. Dr. Turhan KAÇAR**

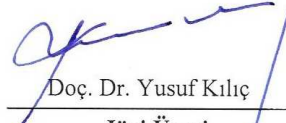
**Haziran 2013  
DENİZLİ**

## YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Fatih ERDEM tarafından Prof. Dr. Turhan KAÇAR yönetiminde hazırlanan “**Roma Phrygias’nda Kentler ve Kültler**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 14.06.2013 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

  
Prof. Dr. Bilal Söğüt  
Jüri Başkanı


  
Prof. Dr. Turhan Kaçar  
Jüri Üyesi

  
Doç. Dr. Yusuf Kılıç  
Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 12.07.2013 tarih ve .../2.14.3... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

  
Prof. Dr. Turhan KAÇAR  
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırılmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza :   
Öğrenci Adı Soyadı : Fatih ERDEM

## ÖNSÖZ

“Eski Dünya Karaları” olarak bilinen Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları günümüz medeniyetin ortaya çıktığı sahalar olarak, insanoğlunun binlerce yıldır devam eden uygarlaşma sürecinin hemen hemen her aşamasına tanık olmuşlardır. İnsanoğlunun yaşadığı uzun serüvenin en erken dönemlerini kendine konu alan Eskiçağ Tarihi için bu geniş coğrafya son derece önemlidir. Bununla birlikte Eskiçağ Tarihi araştırmalarının kalbini tam olarak Akdeniz ve çevresinin oluşturduğunu söylebiliriz.

Akdeniz’de doğu-batı doğrultusunda uzanan bir yarımada olan ülkemiz konumu itibariyle bu üç kıtanın birbirine en çok yaklaştığı yerde, kültürler arası etkileşim ağının merkezinde yer almaktadır. İçinde yaşadığımız coğrafya tarihin en erken dönemlerinden itibaren birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Kimi zaman Hitit İmparatorluğu gibi önemli bir gücün merkezini oluştururken kimi zaman da Mezoptamya, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarının etkisi altına girmiştir. Böylelikle Anadolu halkları doğunun ve batının tohumlarının filizlendiği bu verimli araziden kendi ürünlerini hasat etmişlerdir.

Anadolu’nun kültürel derinliğini ve çeşitliliğini fark etmek için özel bir çaba göstermeye ihtiyaç yoktur. Zira ülkemizin hemen hemen her yerinde farklı dönemlere ve kültürlere ait maddi kalıntılara rastlanmaktadır. Çocuk yaşta kolaylıkla fark ederek hayran kaldığım bu kültürel zenginliğin ortaya çıkardığı; bizden öncekileri öğrenme arzusu ile başlayan Eskiçağ Tarihi araştırmalarına olan ilgim artarak devam etti. Merak ettiğim sorulara cevap vermekte yetersiz kalan ve adeta tarih, coğrafya, sosyoloji ve felsefe gibi bilimlerin özeti olan Sosyal Bilgiler Öğretmenliği alanından böylelikle uzaklaşmaya başladım. Kısmen fikir sahibi olduğum bir alanda uzmanlaşma fırsatını yakalayarak “Roma Phrygiası’nda Kentler Ve Kültler” adlı tezimi tamamladım.

Uzun yıllar boyunca devam edecek olan bir sürecin ilk basamağını oluşturan tezimin, hazırlama aşamasından itibaren vaktini ve bilgisini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Turhan KAÇAR’a öncelikli olarak teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek Lisans eğitimim boyunca derslerini aldığım hocalarım Prof. Dr. Selahittin ÖZÇELİK, Doç. Dr. Yusuf KILIÇ’a, tezimi proje olarak destekleyen Pamukkale

Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne ve maddi-manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

## ÖZET

### ROMA PHRYGİASI'NDA KENTLER VE KÜLTLER

Erdem, Fatih  
Yüksek Lisans Tezi,  
Tarih Anabilim Dalı  
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı  
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Haziran 2013, 129 Sayfa

**Tezimizde, Antik Çağ'da Phrygia olarak adlandırılan bölgede tapınım görmüş olan pagan kültürleri araştırılmıştır. Roma Dönemi'nde görülen kültürler ele alınmış olup bu kültürlerin genel karakterinin yanında Phrygia'ya has ayırt edici özellikleri, hangi alanlara yayıldıkları, birbirleriyle olan etkileşimi ve zaman içerisinde göstermiş oldukları değişiklikler hakkında bilgi verilmiştir.**

**Çalışmamız üç ana başlıktan oluşmakta olup ilk bölümde Phrygia'nın tarihi coğrafyası ele alınarak coğrafi sınırlılık belirlenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise bölgede yer alan antik yerleşmelerin kuruluşuna dair kısa bilgiler sunulmuştur ve bu yerleşmelerde görülen pagan inançlarına değinilmiştir. Son bölümde ise Phrygia bölgesinde görülen bazı kültürler alt başlıklar altında değerlendirilmiştir.**

**Anahtar Kelimeler:** Roma, Anadolu, Phrygia, Paganizm

## **ABSTRACT**

### **CITIES AND CULTS IN ROMAN PHRYGIA**

Erdem, Fatih

M. Sc. Thesis in Department of History

Adviser of Thesis: Prof.Dr. Turhan KAÇAR

June 2013, 129 Pages

**This thesis aims at investigating the pagan cults which were worshipped in the Roman Phrygia. In this work I have particularly focussed on the cults of the Roma period, and carried my researches on their characteristic features, on their area of influence, on their relationships with each other and I asked the question what kind of changes these cults suffered over the time.**

**This work consists of three main chapters, which are also three different and related themes. In chapter one, as a background of my thesis, I have attempted to describe the historical geography of the ancient Phrygia. In the second chapter, I have dealt with the cities and settlements of Phrygia and very briefly with their foundations. This chapter also examined the cults in every town of Phrygia. In the last chapter, the Phrygian cults are dealt with somehow in more detail.**

**Key words:** Phrygian paganism, Phrygian cities, Roman Anatolia, Roman history



## İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM PHRYGIA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Phrygia'nın Coğrafi Sınırları .....	7
1.2. Phrygia'nın Kısa Tarihi .....	10

### İKİNCİ BÖLÜM PHRYGIA'NIN KENTLERİ (TANRILARI VE TANRIÇALARI)

2.1. Aizanoi.....	14
2.2. Akmonia .....	14
2.3. Apameia .....	15
2.4. Appia .....	16
2.5. Attouda .....	16
2.6. Dionysopolis.....	17
2.7. Dokimeion .....	17
2.8. Dorylaion .....	18
2.9. Eumeneia.....	18
2.10. Hierapolis.....	19
2.11. Karoura.....	20
2.12. Kolossai.....	20
2.13. Kotiaieion.....	21
2.14. Laodikeia.....	21
2.15. Nakoleia.....	22
2.16. Pessinus.....	23
2.17. Sebaste .....	24
2.18. Synada.....	24

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### PHRYGIA'DAKİ BAZI PAGAN KÜLTLERİ

3.1. Phrygia'da Ana Tanrıça Kültü.....	26
3.2. Phrygia'da Artemis Kültü.....	40
3.3. Phrygia'da Zeus Kültü.....	49
3.4. Phrygia'da Dionysos Kültü.....	60
3.5. Phrgia'da Apollon Kültü.....	67
3.6. Phrygia'da Hosios Kai Dikaïos Kültü .....	75
3.7. Phrygia'da Men Kültü.....	79
SONUÇ.....	84
KAYNAKLAR.....	90
EKLER.....	101
ÖZGEÇMİŞ.....	129

**SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ**

a.g.e.	Adı Geçen Eser
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Lev.	Levha
MAMA	Monumeta Asiae Minoris Antiqua
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Res.	Resim
S.	Sayı
s.	Sayfa

## GİRİŞ

Günümüzde Eskiçağ uygarlıkları denildiğinde akıllara öncelikle Akdeniz çevresinde yaşamış uygarlıklar gelmektedir. Zira medeniyetin temellerinin atıldığı bu dönemde yaşamış olan uygarlıklar kendilerine yerleşim yeri olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının Akdeniz’e kıyısı olan bölgelerini seçmişlerdir.

Söz konusu coğrafyayı paylaşmış olan Mezopotamyalılar, Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar hem birbirleriyle egemenlik mücadelesine girmişlerdir hem de bu esnada etkileşime girerek birbirlerinin kültürlerini öğrenmişlerdir. Bazen Akdeniz’in doğusunda bazen de batısında yaşayanlar bu coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Siyasal güçler değişse dahi değişmeyen, bu toplumların kültürel bir akrabalık kurarak birbirlerine yakınlaşmalarıdır. Bu akrabalıkların sonucunda ortaya çıkan kültürel genlerin izlerine ise Sümerler’den Romalılar’a kadar rastlanılmaktadır.

Bahsettiğimiz uygarlıkların birbiriyle etkileşiminin izlerinin en iyi takip edilebildiği yerlerden birisi Akdeniz’de uzanan bir yarımada olan Anadolu’dur. Zira Anadolu Yarımadası üç kıtanın birbirine en çok yaklaştığı yerde bulunmaktadır. Böylece hem fiziki hem de kültürel anlamda kıtalar arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

Eskiçağ uygarlıklarının bir birlerini etkilediği en önemli alanlardan birisi dindir. Bu uygarlıkların hepsinde *politeizm* adı verilen “çok tanrıcılık” inancı vardır. Eskiçağ insanları tanrıları genel olarak; hastalık, bolluk, bereket ve gözle görülebilir doğrudan bir nedeni olmayan doğal afet, ölüm-doğum gibi olayların kaynağı olarak görmüşlerdir. Onların insanüstü güçlere sahip olduğuna inanmışlardır. Bu sebeple insanlar tamamen kendi ihtiyaçları doğrultusunda pragmatik nedenlerle tanrıları ya da tanrıçaları ortaya çıkarmışlardır. Yine aynı sebeple başka kültürlere ait tanrı ve tanrıçaları kabul etmişlerdir.

Bu bağlamda üzerinde çalışmış olduğumuz “Roma Phrygiası’nda Kentler ve Kültür” adlı tezin konusunu Eskiçağ Anadolu’sunun Phrygia olarak adlandırılan bölümünün inanç dünyası oluşturmaktadır. Phrygia halkının tapmış olduğu bazı tanrı ve tanrıçaları ayrı ayrı bölümlerde irdeleneceğiz. Bunu yaparken de bölgede var olan yerel

kültlerin Roma Dönemi'ne gelinceye kadar muhafaza ettikleri kimliklerini ya da zaman içerisinde gösterdikleri değişimleri ele alacağız.

Öncelikle kendimize zaman dilimi olarak Roma Dönemi'ni almaktayız. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Phrygia'da Roma Dönemi'nde de varlığını korumuş olan ya da bu dönemde ortaya çıkmış olan tanrı veya tanrıçaları araştıracağız. Bu sebeple Roma Dönemi'ne ait bulgular tezimizin içerisinde daha çok kullanılacaktır. Phrygia'da görülen kültürlerin kökeni hakkındaki tartışmalara değineceğiz ancak asıl hedefimiz kültürlerin zaman içerisinde hangi değişikliklere uğradığı ve bu değişime sebep olan etkenleri incelemektir.

Çalışmamızın ilk bölümünü Phrygia'nın tarihi coğrafyası oluşturacaktır. Bu önemlidir çünkü Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına denk gelen zamanda Thrakia'dan Anadolu'ya göç eden Phrygler ve onların kurmuş olduğu krallık bölgenin sonraki tarihsel gelişiminde temel olmuştur. Phryg Krallığı'nın siyasi anlamda varlığını yitirmesinden sonra bölgeye egemen olan güçleri kronolojik olarak sıralayacağız. Bu esnada Phrygia olarak adlandırılan bölgenin sınırlarının bazen daraldığını bazen de genişlediğini ve zaman içerisinde bazı farklı isimlerle adlandırılan idari bölümlere ayrıldığı görülmektedir. Bu sebeple coğrafi sınırlılığı belirlemek bir hayli sıkıntılı olacaktır.

Bölgenin sınırlarını çizmeye çalıştıktan sonra Phrygia'da var olan kentlerin coğrafi konumlarını belirlemeye çalışarak, kentlerin tarihi hakkında kısa bilgiler sunacağız. Aynı zamanda da kentlerde tapınım görmüş olan kültlere değineceğiz. Phrygia'nın sınırlarında görülen değişimler sonucunda söz konusu kentlerin dönemin siyasi unsularına göre zaman zaman farklı idari bölümlerin sınırları içerisinde kaldığını göreceğiz.

Phrygia'nın sınırları sürekli değişiklik göstermesine rağmen bölge için değişmeyen tek şey Ana Tanrıça kültürünün varlığıdır. Ana Tanrıça Phrygia'nın en önemli inanç unsurudur. Bölgede neredeyse tek ilahe olarak tapınım görmüş olan tanrıçanın varlığına nerelerde rastlanıldığı ve diğer kültürleri ne derecede etkilediği çalışmamızda ele alınacaktır. Bölgenin batısında yer alan Ege dünyasının en önemli kültürü olan Zeus ile Ana Tanrıça arasındaki irtibat da araştırma konumuzun içerisinde

yer alacaktır. Aynı şekilde Ana Tanrıça ile Dionysos arasında antik yazarların var olduğunu iddia ettikleri etkileşim kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Phrygia’da çok önemli bir yere sahip olan Ana Tanrıça kültü Roma dünyasında ise farklı bir konumdadır. Romalılar tanrıçanın esrik kült uygulamalarından rahatsız olmuşlardır ve düzene karşı bir tehlike olarak gördükleri bu uygulamaları engellemeye çalışmışlardır. “Phrygia’da Ana Tanrıça Kültü” adlı bölümümüzde bu farklılığı ele alacağız, aynı zamanda kültün değişen yapısı ve süregelen uygulamaları hakkında bilgi vereceğiz.

Ana Tanrıça kültürünün bir yansıması olduğu varsayılan bir başka tanrıçayı ise “Phrygia’da Artemis Kültü” başlığı altında değerlendireceğiz. Bu bölümde Artemis kültürünün içerisinde yer alan Anadolu’ya ait unsurların neler olduğuna değineceğiz. Roma Dönemi’ne ait Phrygia kentlerinde günümüze kadar gelmiş olan bulguları aktaracağız. Elde ettiğimiz bulgular neticesinde Yunanistan’da ve Anadolu’da farklı kült şekillerinin oluşmasına sebep olan nedenleri araştıracağız. Akabinde de Anadolu’lu Artemis’in genel görüntüsü olan Ephesos Artemisi’nde görülen Phrygialı Ana Tanrıça’nın etkilerine değineceğiz.

“Phrygia’da Zeus Kültü” adlı bölümümüzde ise Yunan dünyasında pagan inancının baş tanrısı olan Zeus’un Phrygia’da yerel kültürlerle özdeşleşerek nasıl farklı bir kimliğe büründüğü ele alınacaktır. Phrygia’da daha önceden tapınım görmüş olan yerel tanrıların Zeus ile olan etkileşimi sonucu ortaya çıkan farklı kült biçimlerinin neler olduğunu ve bu kültürlerin nerelerde tapınım görmüş olduğunu inceleyeceğiz. Ayrıca Zeus adı altında devam eden yerel kültürlerin kimliklerini ne kadar koruyabildiklerini araştıracağız. Bununla birlikte Phrygia’ya ait olmayan, bölgeye daha sonradan girmiş olan farklı kültürlerin de Zeus kültü ile olan entegrasyonu sonucu ortaya çıkan yeni kült biçimlerinin bölgenin hangi kısımlarında ne şekilde tapınım gördüğünü göreceğiz.

“Phrygia’da Dionysos Kültü” adlı bölümümüzde ise Şarap Tanrısı Dionysos’un orgiastik kimliği üzerinde Phrygia’ya ait hangi izlerin bulunduğunu, daha açık bir ifadeyle Ana Tanrıça’ya ait özelliklerin Dionysos kültüne tesirine değineceğiz. Antik kaynaklarda da değinilmiş olan Dionysos’a ait esrik kült uygulamalarının nasıl ortaya

çıkıldığını ele alacağız. Dionysos'un Phrygia ile özdeşleştirilmiş olmasına rağmen Roma Dönemi'ne gelinceye kadar bölgede tanrıya ait her hangi bir belgeye neden rastlanılmadığına değineceğiz. Bölümün sonunda ise bölgede erken dönemlerde tapınım görmüş olan Thrakia-Phrygia kökenli bir tanrı olan Sabazios'un Dionysos ile nasıl özdeşleştiğini değerlendireceğiz. Bu konuda literatürde belirtilen iki kült arasındaki yakın ilişkiye nelerin sebep olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Artemis'in ikiz kardeşi olan Apollon'u ise "Phrygia'da Apollon Kültü" adlı bölümümüzde ele alarak kültün Phrygia'nın hangi bölgelerinde tapınım gördüğünü aktaracağız. Tanrının Phrygia'ya has görünümüne ait unsurların ne olduğuna değindikten sonra Apollon'un Phrygia'da hangi epithetleri alarak tapınım gördüğünü araştıracağız. Burada dikkatimizi çeken Phrygia'ya ait önemli bir farklılık olan Apollon Lairbenos'a ait kutsal alanda bulunmuş olan ve *confessio* olarak adlandırılan itiraf-günah çıkarma metinlerine değineceğiz. Bu yazıtlardan Phrygia halkının tanrı ile nasıl bir iletişim kurduğunu ele alacağız.

Phrygia'ya has bir başka öge ise *Hosios Kai Dikaios* kültürüdür. Bu kültü incelediğimiz "Phrygia'da Hosios Kai Dikaios Kültü" adlı bölümde onun Anadolu'nun hangi bölgelerin de yayılmış olduğunu tespit edeceğiz. Kökenin Phrygia ya da Lydia aranmasına sebep olan etmenleri değerlendireceğiz. Yerel bir kült olmasına rağmen *Hosios Kai Dikaios*'a ait bulgulara erken dönemlerde neden rastlanılmadığını ve kült ile ilişkin verilerin Roma Dönemin'de nasıl çoğaldığını araştıracağız.

Çalışmamızın son kısmını oluşturan "Phrygia'da Men Kültü" adlı bölümümüzde ise; Phrygia ile özdeşleştirilen ancak kökeni hakkında bir uzlaşma sağlanamamış olan Ay Tanrısı Men'i konu alacağız. Tanrının karakterine ve görünümüne tesir etmiş olan Phrygia kökenli özelliklerin neler olduğundan bahsedeceğiz. Burada tanrının kökeninin Phrygia'da aranmasına sebep olacak kadar etkili olan *Phryg Kıyafeti*'nin ne olduğu hakkında bilgi verdikten sonra tanrının bölgede hangi mahiyette tapınım gördüğünü aktaracağız.

Phrygia bölgesinde Roma Dönemi'nde tapınım görmüş olan kültleri ele alan çalışmamızı şekillendirirken antik ve modern döneme ait birçok eserden yararlanılmış bulunmaktayız. Çalışmamız boyunca arkeolojik veriler, Antik Çağ yazarları, gezginler ve

tarihçilerin yapmış olduğu değerli araştırmalar bize yol gösterici olmuştur.

Ele aldığımız zaman dilimi Roma Dönemi'ni kapsamına rağmen devamlılığın, etkileşimin ve değişimin daha iyi anlaşılabilmesi için erken döneme ait eserlerden de faydalanılmıştır. Bu sebeple Batı dünyasının en eski epik ozanı olarak kabul edilen ve M.Ö. 800-700 yılları arasında yaşadığı düşünülen Homeros'un destanlarından ve "Tarihin Babası" olarak nitelendirilen M.Ö. 484-425 yılları arasında yaşamış Herodotos'un *Historia* (Tarih) adlı eserinden de yararlanılmıştır (İplikçioğlu, 1997: 356-360). Roma Dönemi'nde yaşamış olmasına rağmen İskender'in Seferi'ni anlatan Arrianos'un *Aleksandrou Anabasis* (İskender'in Anabasis'i) adlı eseri tarihi coğrafya konusunda çalışmamıza kaynaklık etmektedir.

Amaseia'lı (Amasya) gezgin ve coğrafyacı Strabon (M.Ö. 64- M.S.21)'a ait olan *Geographika* (Coğrafya) adlı eser ise çalışmamızın en önemli kaynakları arasındadır. Zira bölgeye gelen ve kentleri gezen Strabon gezdiği yerlerin coğrafyasından bahsederken tarihi hakkında da bilgiler sunmaktadır. Yaşadığı döneme ait Phrygia'daki idari bölümlere değinmiş olan Strabon ayrıca görmüş olduğu ketlerin sosyal, kültürel ve dini yapısından da söz etmiştir. Bir başka gezgin olan Pausanias da M.S. 173'lerde yazmış olduğu *Periegesis tes Hellados* (Hellas'ın Tasviri) adlı 10 kitaplık seyahatnamesinde (İplikçioğlu, 1997: 431) Anadolu ile ilgili notları arasında Phrygia'ya ilişkin bilgiler sunmaktadır.

M.Ö. 90-20 yılları arasında yaşamış olan tarihçi Diodoros Siculus (M.Ö. 90-20) *Bibliothēke Historike* (Tarih Kitaplığı), Titus Livius (M.Ö. 59- M.S. 17) ise *Ab Urbe Condita* (Şehrin Kuruluşundan İtibaren) adlı eserinde Phrygia tarihi hakkında ayrıntılar vermektedir (Tekin, 2008: 177, 179). Plutarkhos'un (M.S. 46-120) karşılaştırmalı biyografilere yer verdiği *Bioi Paralleloi* adlı eserinin ilgili bölümlerinden de çalışmamızda faydalanılmıştır.

Phrygia ile bilgilere edebi eserlerde de rastlanılmaktadır. Zira gizem kültürleri arasında kabul edilen Cybele ve Dionysos kültürleri Phrygia bölgesi ile özdeşleşmiş kült uygulamalarına sahiptir. Romalı lirik şair Catullus (M.Ö. 84-54) ve Antik Çağ Hristiyan dünyasının önemli şairlerinden birisi kabul edilen Prudentius (M.S. 348-405) çılgınlık derecesine varan Ana Tanrıça'nın ritüellerine eserlerinde yer vermişlerdir. Dionysos



kültüyle ilgili en önemli antik kaynak olarak kabul edilen *Bakkhalar ise* Euripides (M.Ö. 484-406) tarafından yazılmış olan bir tiyatro eseridir.

Modern dönem gezginlerinden olan Texier ise Anadolu'da yapmış olduğu gezi esnasında 1834 yılında Phrygia'ya da uğramıştır. Gezdiği yerler hakkında topladığı bilgileri yayımladığı üç ciltlik eserinde bölgeye ait verilere de yer vermiştir. Texier'in sunduğu bilgiler yanında yapmış olduğu çizimler bugün arkeoloji ve sanat tarihi için büyük önem taşımaktadır. Bölgeyi gezen bir başka önemli araştırmacı ise Anadolu'ya 1881'de gelen W. M. Ramsay'dır. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* adlı eserini oluştururken Phrygia hakkında epigrafik çalışmalarda bulunmuş ve kendinden sonra gelen araştırmacılara da bir yol açmıştır. Bir başka önemli epigrafi çalışması ise Cumhuriyet'in ilanından sonra başlayan ve MAMA ekibi tarafından sürdürülen envanter toplanmasıdır. Ekip bölgeyle ilgili topladıkları epigrafik belgelerin yanına fotoğraflar da ekleyerek çalışmalarını seriler halinde yayınlamıştır. S. Mitchell ise epigrafik ve tarihsel verilere dayalı ayrıntılı bir çalışma sonucunda oluşturduğu *Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor* adlı iki ciltlik esrinde Anadolu tarihini ele almıştır (Parman, 2002: 7-8).

Eskiçağ araştırmalarına artan sürekli ilgili ile bilgilerimiz her geçen gün biraz daha gelişmektedir. Şüphesiz bu konuda bize yardımcı olan en önemli çalışmalardan birisi Anadolu'nun tamamında sürdürülen arkeolojik kazılardır. Phrygia bölgesi arkeologların dünden bugüne hep ilgisini çekmiştir. Bu sebeple bölgede halen devam etmekte olan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen bilgiler çalışmamıza büyük fayda sağlamaktadır. Kazılar sonucu ortaya çıkan sikkeleri, kitabeleri, mimari yapıları, sanat eserlerini teker teker inceleyerek eskiçağ araştırmalarına hizmette bulunan bilim insanları değerli bilgileri ile çalışmamız boyunca bize yön gösterici olmuşlardır. Eskiçağ araştırmalarına yaptıkları katkıdan ve bizim gibi daha yolun başında olanlara sağladıkları kolaylıklardan dolayı onlara teşekkürü borç bilirim.

## BRİNCİ BÖLÜM

### PHRYGIA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

#### 1.1. Phrygia'nın Coğrafi Sınırları

Phrygia'nın coğrafi sınırlarına gelince öncelikle şunu belirtmek gereklidir; Phrygler'in yaşamış olduğu bölge ile Hellenistik ve Roma dönemlerinde Phrygia olarak adlandırılan bölgenin sınırları aynı değildir. Phryg Krallığı'nın yayılım alanını kesin olarak bilinmemektedir ama krallığın sınırlarının klasik Phrygia bölgesinden daha geniş olduğu düşünülmektedir. Yapılmış olan arkeolojik araştırmalar sonucunda Phrygler'in kuzeyde Samsun'a, kuzeybatıda Bandırma'ya batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya'ya, güneybatıda Burdur'a, güneyde Niğde ve Konya'ya, doğuda ise Kızılırmak'ın ötesine Çorum'a; Hititler'in başkenti Boğazköy'e kadar yayıldığı anlaşılmaktadır (Sevin, 1982: 248, Sivas, 2007: 12) (Harita-1).

Antik Çağ Anadolu'sunun en geniş coğrafi bölgelerinden birisi olan klasik Phrygia'nın genel olarak sınırları; doğuda Kappadokia<sup>1</sup> sonraki dönemlerde Galatia, kuzeyinde Bithynia<sup>2</sup> ve Paphlagonia, güneyde Lykonian, Pisidia bölgeleri<sup>3</sup>, Kabalis, Milyas, ve Kibyris yöreleri, batıda Mysia, Lydia, Karia bölgeleri ile komşudur (Smith, 1861: 237; Mitchell, 1868: 24; Sevin, 2007: 195) (Harita-2).

Phrygia olarak adlandırılan bölge günümüzde ise Ankara'nın güneybatısını, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar'ın tamamını, Denizli'nin bir kısmını, Konya, Isparta ve Burdur'un kuzeyini kapsamaktadır (Sevin, 1982: 248; Texier, 2002: 268; Umar, 2008: 1; Sevin, 2007: 193) (Harita-3).

Zaman içerisinde çeşitli bölümlere de ayrılan Phrygia'nın sınırları farklı dönemlerde birçok değişiklik göstermiştir. Bu nedenle bölgenin sınırlarının kesin olarak

<sup>1</sup> Kappadokia; güneyde Kilikia Tauros'ları diye adlandırılan dağlar, doğuda Armenia ve Kolchis ve değişik dil konuşan aradaki halklar ve Kuzeyde Halys Nehri'nin ağzına kadar Eukseinos ve batıda hem Paphlagonialı kabileler ve hem de Phrygia'da yerleşmiş olan Lykaonialılar'a kadar uzanan Galatialılar ve Kilikia Trakheia'da oturan Kilikalılar tarafından çevrilmiş bölgedir. Strabon, XII.1.1.

<sup>2</sup> Bithynia; doğuda Paphlagonialılar ve Mariandyner ve bir kısmı Epiketonlar; kuzeyde Sangorios Irmağı'nın döküldüğü yerlerden Byzantion ve Khalkedon Denizi'nin ağzına kadar Pontos Denizi tarafından; batıda, Propontis; güneye doğru, Mysia ve Hellespontos Phrygiası da denen Phrygia Epiktetos ile sınırlanmış bölgedir. Strabon, XII.4.1.

<sup>3</sup> Strabon dağlarda ve dağ eteklerinde kurulmuş olan Pisidia kentlerinin, Phrygialılar, Lydialılar ve Kariyalılar ile komşu olduğunu aktarmaktadır. Strabon, XII.7.1.

belirlenebilmesi mümkün değildir. M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos eserinde Phrygia coğrafyası hakkında genel bilgiler vermiştir ve “*Phrygia'nın neresinden geliyorsun?*” diyerek bölgenin çeşitli bölümlere ayrıldığına işaret etmiştir (Herodotos, I.35; İznik, 2006: 20).

Xenophon, Phrygia'nın siyasal anlamda bölündüğünü not eden ilk yazardır. Pers egemenliği altına girdikten sonra bölge, Bithynia, Paphlagonia ve Kappadokia bölgeleriyle birlikte merkezi Daskyleion olan Büyük Phrygia Satraplığı'na bağlanmıştır. M.Ö. II. yüzyılda yaşamış olan Polybios'a göre Persler ile başlayan bu idari bölünme zaman zaman değişiklikler göstermekle birlikte Roma Dönemi'nde de devam etmiştir (İznik, 2006: 20; Kortanoğlu, 2006: 1).

Kral Midas'ın hüküm sürdüğü ve daha sonra Persler ve Galatlar tarafından işgal edilen bu bölgeye Romalılar da Büyük Phrygia anlamına gelen “Phrygia Magna” demişlerdir (Strabon XII.8.1; Tekin, 2008: 4-5). İlk zamanlarda yarımadaının içlerinde Orta Anadolu'nun önemli bir kısmını kapsayan bu alanın doğu kısmına M.Ö. III. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşmeye başlayan ve daha sonra bölgedeki nüfuslarını arttıran Galatlara ithafen Galat yurdu anlamına gelen Galatia denilmeye başlanmıştır (Ramsay, 1960: 163; Sevin, 2007: 215) .

Büyük Phrygia'nın kuzey sınırını Dorylaion'un (Eskişehir) kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Sündiken Dağları, kuzeydoğuda Pontos ile olan sınırını Halys Nehri, doğudaki Galatia ile olan sınırını ise Büyük Kappadokia boyunca uzanan Tatta (Tuz Gölü) Gölü belirlemektedir (Strabon, XII.5.4; Sevin, 2007: 196-197; Kortanoğlu, 2008: 18).

Phrygia'nın Göller Yöresi'nin kuzey kesiminde kalan, Holmi ile Tyriaion yerleşimleri arasında doğudan batıya doğru uzanan vadi içersindeki bölümüne Phrygia Paroreios denilmekteydi. Sultan Dağları ve onun kuzeyindeki Emir Dağ'ını kapsayan bu yüksek vadi Phrygia'nın Pisidia ile olan sınırını oluşturmaktadır (Strabon, XII.8.13-14, XIV.2.29; Ramsay, 1960: 151; Sevin, 2007: 198).

Phrygia'nın kuzeybatısını kapsayan ve Büyük Phrygia ile Bithynia arasında kalan bölüme ise önceleri Küçük Phrygia veya Hellepontos Phrygiası denilmekteydi.

Hellenistik Dönem'den itibaren ise bu sahaya Phrygia Epiktetos denilmeye başlanmıştır. Phrygia Epiktetos “İlaveten kazanılmış, fethedilmiş Phrygia” anlamına gelmektedir. M.Ö. 184 yılında Bithynia ve Pergamon krallıkları arasında meydana gelen savaşın galibi olan Pergamon Kralı II. Eumenes kazandığı topraklara bu ismi vermiştir (Strabon, XII.4.1-C 564, XII.8.1; Şahin, 1986: 265; Texier, 2002: 275-276; Sevin, 2007: 198.).

Phrygia Epiktetos'un konumunun ve sınırlarının belirlenmesi ise oldukça güçtür. Ancak Phrygler'in kutsal olarak kabul ettikleri ülkelerinin çekirdek bölgesini oluşturan alanı kapsadığını düşünülmektedir. M.Ö. 64–M.S. 21 yılları arasında yaşamış olan ve Epiktetos terimini ilk defa kullanan Strabon'a göre bu bölge Mysia dolaylarında, Askania Gölü (İznik Gölü)'nün<sup>4</sup> doğu kısımlarına doğru uzanan ve Sangarios (Sakarya) Nehri'nin büyük bir bölümünün içeresinden geçtiği denize kıyısı olmayan bir sahadır (Strabon, XII.4.5; İznik, 2006: 21). Roma Dönemi'nde birlik oluşturan Aizanoi, Nakoleia, Kotiaieion, Midaieion, Dorylaion ve Kadoi kentlerini içine alan Phrygia Epiktetos'un günümüzde Kütahya'nın güneyinden, kuzeyde İznik Gölü'ne, kuzeydoğuda da Mudurnu hatta Gerede'ye kadar uzanan bir alanı kapsadığı düşünülmektedir. (Strabon, XII.8.12; Sevin, 2007: 198-209).

Geniş bir sahayı kapsayan Phrygia'nın topraklarının güneybatısında kalan kısmı ilerleyen dönemlerde Pisidia'ya bırakılmıştır Sınırlarında bir küçülme olan Phrygia bölgesinin kalan kısımları ise ikiye bölünmüş ve yeniden adlandırılmıştır. Bu iki bölüme Phrygia Prima ve Phrygia Secunda yani Birinci ve İkinci Phrygia denilmiştir. Daha sonra yeniden isim değişikliği yapılarak bir süre Magna (Büyük) ve Parva (Küçük) olarak adlandırılan bu iki bölüm M.S. 360 yılından itibaren Pacatiane ve Salutaris olarak anılmaya başlanmıştır. Phrygia'nın batı sınırında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Phrygia Pacatiane; Hierapolis, Laodikeia, Kolossai, Aizanoi, Kadoi ve Ankyra gibi şehirlerden oluşan bir alanı kapsamaktaydı. Hemen doğuda uzanan Phrygia Salutaris'in sınırları içerisinde ise Polybotos, Nakoleia, Dorylaion, Midaieion, Kotiaieion, Prymnensos gibi yerleşim birimleri yer almaktaydı (Ramsay, 1960: 163-164; Sevin, 2007: 198).

<sup>4</sup> Askania Limne; Askania Gölü hem Burdur Gölü hem de İznik Gölü için kullanılmaktadır.

## 1.2. Phrygia'nın Kısa Tarihi

Anadolu Yarımadası “Eski Dünya Karaları” olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasına yakın bir konumda bulunmaktadır. Bu üç kıtanın birbirine en çok yaklaştığı yerde doğu-batı doğrultusunda uzanan Anadolu toprakları bulunduğu konum itibariyle Avrupa ve Asya arasında doğal bir sınır oluşturmaktadır (Şahin vd, 2005: 485-486).

Yunanca’da güneşin yükseldiği yer, doğu anlamına gelen Anadolu, Paleolitik Dönem’den bu yana yerleşmeye sahne olmuştur (Taşlıkılıoğlu, 1954:12; Sevin, 2007:1-3). Verimli ovaları, bol su kaynakları ve iklimiyle insanları cezbeden Anadolu; Asyalı ve Avrupalı kavimlerin devamlı ilgi odağı ve hedefi olmuştur. Yarımada yapılan göçler neticesinde farklı toplumlar birbirleriyle bu coğrafyada karşılaşmışlardır. Bunun sonucu olarak Anadolu’da hiç bitmek bilmeyen egemenlik mücadeleleri yaşanmıştır. Ancak bu çatışmalar aynı zamanda farklı kültürlerin birbirlerini tanıyıp kaynaşmasını da sağlamıştır. Böylece Anadolu çok kültürlü yeni uygarlıkların ortaya çıktığı bir coğrafya olarak tarihin her sahnesinde yer almıştır. Aynı zamanda üzerinde yaşayan toplumlara hem yurt hem de köprü görevi görmüştür. Misyonlarını yitirenler ise zamanın potasında erimiştir. Bununla birlikte Anadolu’nun daha eski sakinleri siyasi varlıklarını yitirseler dahi kültürel zenginliklerini sonradan gelenlere aktararak kökleri daha derine inen, süreklilik gösteren ve devamlı evrilen uygarlıkların doğmasına sebep olmuşlardır (Uçankuş, 2002: 5).

Anadolu’nun zengin kültürel birikiminin önemli aktörlerinden birisi olan Hitit İmparatorluğu asırlar boyunca yarımadaı kontrolü altında tutmuştur. Ancak bu muazzam imparatorluk M.Ö. 1200 yıllarında Balkanlar üzerinden Anadolu’ya yapılan ve ardı arkası kesilmeyen göçler sonucunda tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Yaşanan bu göç dalgası neticesinde Anadolu’ya birçok kavim geçiş yapmıştır. Boğazlar üzerinden Anadolu’ya gelen ve bir Thrak boyu olan (Strabon, XII.4), Phrygler de bu kavimlerin arasında yer almaktadır. Göç etmeden önce Bryg adını taşıyan Phrygler’in bu göç neticesinde hem yurtları hem de isimleri değişmiştir (Herodotos, VII.73; Sevin, 2007: 192).

Yeni yurtlarında kendilerine bir ülke kurma amacıyla olan Phrygler, Hitit İmparatorluğu sınırları içerisinde devam eden siyasi kargaşayı kendileri için fırsat

olarak görmüşlerdir. Bu doğrultuda ele geçirdikleri topraklar üzerinde kendi krallıklarını M.Ö. VIII. yüzyılda kurma başarısını göstermişlerdir. Phrygler'in yarımada'daki egemenlik alanlarının nereye kadar yayıldığı belirsiz olmakla birlikte (Kuhrt, 2009: 244) Gordion merkez olmak üzere uzun süre Anadolu'nun iç kesimlerinde yaşamışlardır (Lloyd, 2007: 60).

Anadolu'ya göç ettikten sonra Phrygler ilk önce Propontis (Marmara Denizi)'in güney kıyılarında yaşamaya başlamışlardır. Daha sonra Sangarios (Sakarya) Nehri yöresine yerleşmişlerdir. M.Ö. X. yüzyılın başlarına doğru egemenlik alanlarını biraz daha genişleterek Orta Anadolu'ya kadar uzanan bir alana sahip olmuşlardır. M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Gordios önderliğinde güçlü bir devlet kurma başarısını göstermişlerdir (Sevin, 2007: 194). Zamanla Hitit İmparatorluğu'nun merkezi olan Hattuşaş'ı (Boğazköy) toprakları içerisine katmışlar ve doğuda Asur Devleti ile komşu olmuşlardır (Kuhrt, 2009: 244). Asurlar tarafından "Muşkulu Mita" olarak adlandırılan Kral Midas egemenliğinde Phrygler en güçlü dönemlerini yaşamışlardır ve devletin sınırları Halys (Kızılırmak) Nehri'nin doğusuna kadar genişlemiştir. M.Ö. VII. yüzyılın başların gelindiğinde ise göçebe bir kavim olan Kimmerler, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giriş yapmıştır. Kimmerler Doğu Anadolu'yu egemenlikleri altında tutan Urartular'ı mağlup ettikten sonra Orta Anadolu'ya kadar ilerlemişler ve Phrygler ile karşı karşıya gelmişlerdir. Kimmerler'in saldırılarına maruz kalan Phryg Krallığı eski gücünü kaybetmiştir. Kral Midas'ın Kimmerler karşısında aldığı mağlubiyetin ardından intihar ettiği varsayılmaktadır, akabinde de Phryg Krallığı çökmüştür (Sevin, 2007: 194). Ancak Phrygler tarih sahnesinden tam anlamıyla çekilmemişler ve etnik bir grup olarak varlıklarını korumuşlardır. Kimmerler'den kaçabilen kraliyet mensubu ailelerin üyelerinden bazıları Yukarı Sakarya Vadisi'ne yerleşmiştir, bir kısmı ise Kızılırmak'ın doğusunda yer alan günümüzde Çorum sınırları içerisinde kalan Hattuşaş ve Pazarlı gibi merkezlere çekilmiştir. Söz konusu aileler buralarda M.Ö. 547 yıllarına kadar bağımsız bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmiştir (Çapar, 1987: 53-54; Sevin, 2007: 194-195; Bülbül, 2009: 85-86).

Phryg Krallığı'nın eski gücünü yitirmesiyle birlikte bölgede Lydia Krallığı güçlenmiştir. Lydialılar Kimmerler'i Anadolu'dan çıkarttıktan sonra Phrygia'yu sınırlarına katmışlardır (Herodotos, I.28; Kuhrt, 2009: 249).

Lydia Krallığı'nın Phrygia topraklarını ele geçirmesi onların Persler ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Çünkü iki devletin de sınırları Halys Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Nüfuz alanını daha da genişletmek isteyen Lydia Kralı Kroisos nehri aşarak Kappadokia sınırına geçmiştir ve Petria (Boğazköy?)'da Pers ordusuna saldırmıştır (Bean,1995: 242-243; Kuhrt, 2009: 368). Ancak ilk çatışmanın ardından net bir sonuç alamayan Kroisos daha büyük bir ordu toparlamak için başkenti Sardeis'e geri dönme kararı almıştır. Pers kralı Kyros ise Kroisos'un aksine savaş alanından geri dönmemiştir. Dahası Pers ordusu Kroisos'un ordusunu Sardeis'e kadar takip etmiştir. Persler Kroisos'un kuvvetlerini toparlamasına izin vermeden hızlıca saldırmıştır ve zorlu bir kuşatmanın ardından M.Ö. 547'de Sardeis'i ele geçirmiştir (Herodotos, I.77-84; Sevin, 2007: 176; Khurt, 2009: 368,369). Böylece bölgenin en önemli gücü haline gelen Persler; Kappadokia, Paphlogonia, Hellespontos bölgelerini de içine alan ve Daskyleion'dan yönetilen Büyük Phrygia Satraplığı'nı oluşturmuşlardır. Bölgedeki egemenlikleri ise yaklaşık iki yüz yıl boyunca devam etmiştir (Texier, 2002: 37; Alkan, 2006: 1; Sevin, 2007: 195; Khurt, 2009: 414).

M.Ö. 333 yılında Büyük İskender, Asya Seferi esnasında Phrygia Krallığı'nın başkenti olan Gordion'a girdiğinde Kral Midas döneminden kaldığı düşünülen ve çözenin Küçük Asya'nın hâkimi olacağına inanılan kördüğümü kâhinleri haklı çıkararak çözmüştür ve Küçük Asya'nın da hâkimi olmuştur.<sup>5</sup> Büyük İskender'in M.Ö. 323'te Babil'de ölmesinden sonra fethettiği topraklar halefleri arasında çekişme konusu haline gelmiştir. Önce *Monophtalmos* (Tek Gözlü) takma adlı Antigonos bölgeye hâkim olmuş ve merkezi Phrygia olan bir krallık kurmuştur. M.Ö. 301 yılında yapılan İpsos Savaşı'nın ardından onun bölgedeki hâkimiyeti sona ermiştir. Savaşın galipleri olan Seleukos Kralı I. Seleukos ve müttefiki Lysimakhos kazandıkları toprakları aralarında paylaşmışlardır. Ancak iki müttefikin arasındaki dostluk fazla uzun sürmemiştir. M.Ö. 281 yılında Magnesia yakınlarındaki Kurupedion Ovası'nda yapılan savaş sonucunda Seleukoslar bölgedeki güçlerini arttırmışlardır ama Phrygia'nın tamamına asla sahip olamamışlardır. Bu dönemde Phrygia'nın bir kısmı yerel krallıklar olan Bithynia ve Pontos'un yönetimi altına girmiştir (Sevin, 2007: 195).

<sup>5</sup> Phrygia Kralı Midas'ın, Gordion'da Zeus'a teşekkür etmek amacıyla adak olarak sunduğu arabadaki başı-sonu belli olmayan kördüğümünü çözenin tüm Küçük Asya'ya hâkimi olacağına inanılıyordu. İskender'in bu kördüğümü nasıl çözdüğü kesin değildir. Ancak İskender kehanetin yerine geldiği düşüncesiyle şehirden ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arrianos, II.2,1.

Büyük İskender'in ölümünün ardından ortaya çıkan bu siyasal kargaşa ortamından faydalanmak isteyen bir Kelt boyu olan Galatlar, M.Ö. 280 yılından itibaren Balkan Yarımadası'nı istila etmeye başlamışlardır. Bu esnada Bithynia Krallığı bir iç savaş halindedir. Bu sebeple Bithynia Kralı I. Nikomedes, Galatları, kardeşi Zipoites'e karşı paralı asker olarak kullanmak için Anadolu'ya getirmiştir. İstilacı Galatlar Anadolu'ya geçtikten sonra Phrygia'nın büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. Phrygia'nın doğusunu kapsayan bu alana zamanla Galatia denilmeye başlanmıştır. Roma Dönemin'de de bölgede aynı adla bir eyalet kurulmuştur. (Kaya, 2000: 15-35; Texier, 2002: 407-411; Sevin, 2007: 195-213).

M.Ö. 228 tarihinden sonra Pergamon Kralı I. Attalos (M.Ö. 241-197) bölgenin batı kesimini egemenliği altına almıştır. M.Ö. 190 yılında Magnesia yakınlarında yapılan savaştan sonra ise Pergamon Krallığı'nın nüfuz alanı daha da artmıştır. Zira Roma ile Seleukos kralı III. Antiokhos (M.Ö. 223-187) arasında M.Ö. 188'de imzalanan Apameia Barışı ile savaşın galibi Romalılar bölgenin denetimini Pergamon Krallığı'na bırakmıştır. Pergamon Kralı III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında ölümünden sonra bölge Pontos Kralı V. Mithridates ile Bithynia kralı II. Nikomedes arasında paylaşılmıştır. M.Ö. 116 yılında ise Phrygia, Roma'nın Asia Eyaleti sınırları içine dâhil olmuştur. M.Ö. 88'de Pontos Kralı VI. Mithridates tarafından bölge bir müddet ele geçirildiyse de bu durum çok uzun sürmemiş, Romalılar yeniden bölgeye hakim olmuşlardır (Sevin, 2007: 195).



## İKİNCİ BÖLÜM

### PHRYGIA'NIN KENTLERİ (TANRILARI VE TANRIÇALARI)

#### 2.1. Aizanoi

Aizanoi kenti günümüzde Kütahya'nın Çavdarhisar İlçesi'nde yer almaktadır. Antik Çağ'da Phrygia Epiktetos Bölgesi sınırları içerisinde kalan kentin, erken dönemlerine ait bilgiler sınırlıdır bununla birlikte Aizanoi'nin M.Ö. II.-I. binyıllarda Rhyndakos Nehri (Orhaneli Çayı)'nin kollarından birisi olan Penkalas (Kocaçay ya da Çavdarhisar Suyu)'ın her iki yakası üzerine kurulduğu düşünülmektedir (Strabon, XII.8.12; Sevin, 2007: 209; Umar, 2008: 286).

Aizanoi ilk olarak, Phrygia'nın bir başka kenti olan Pessinus'ta olduğu gibi, rahip krallar tarafından yönetilmiştir. Bu rahipler yönetim dışında, hizmet ettikleri tanrının emirlerini halka bildirmekle de görevliydi. Kentin en büyük tanrısı ise Zeus idi. Zeus'un buradaki yerel adı yani epitheti "Zeus Bennios" ya da "Zeus Benneus"tur. Her iki isim "Gürleyen Zeus" anlamına gelmektedir (Ramsay, 1960: 159; Şahin, 2001: 33; Sevin, 2007: 209).

Zeus Bennios'un M.Ö. 900 yıllarında ya da daha erken bir dönemde bölgeye gelen Avrupalı istilacıların tanrısı olduğu düşünülmektedir. Tanrının adının Thracillyria dilinde "araba" anlamına gelen "Benna" kelimesinden türediği varsayılmaktadır. Bu kavimler Phrygia'ya yerleştikten sonra yerel unsurları da inanaçlarına katarak kültü şekillendirmişlerdir. Zeus Bennios kültü özellikle Ana Tanrıça kültüründen çok fazla etkilenmiştir (Ramsay 1960: 159). Yerel söylenceye göre Zeus, Aizanoi yakınların da yer alan Ana Tanrıça'ya ait bir mağarada doğmuştur. Tanrıça Zeus'un annesi olarak kabul edilmiştir ve aralarındaki bağ kuvvetlenmiştir. Hatta ilerleyen zamanlarda Aizanoi'de Zeus adına yapılmış olan tapınakta Ana Tanrıça'ya özel bir kült salonu dahi oluşturulduğu iddia edilmektedir (Roller, 2004: 322; Sevin, 2007: 209).

#### 2.2. Akmonia

Akmonia kenti Uşak'ın Banaz ilçesine 10 km. uzaklıkta bulunan Ahat Köyü'nün yakınında bulunan tepe üzerinden yer almaktaydı (Ramsay, 1960: 149; Umar, 2008: 162.). Kentin tarihi hakkında pek fazla bilgi yoktur ancak, bir Phryg kahramanı olan

Manes'in oğlu Akmon tarafından kurulduğu ve adını ondan aldığı düşünülmektedir (Sevin, 2007: 207).

Akmonia kenti geçimini tarım ve hayvancılık ile sağlamıştır. Kentteki kırsal hayatın etkinliği dini hayata da yansımıştır. Akmonia kentinde görülen tanrılardan birisi olan Apollon, hayvanların ve tarımın koruyucusu olarak "Apollon Alsenos" epithetiyle tapınım görmüştür. M.S. I.-II. yüzyıllara tarihlenen adak stellerinde tanrı çift ağızlı baltasıyla birlikte, at üzerinde betimlenmiştir. Alsenos sıfatı kentte sadece Apollon için değil; bulunan bir adaktan yazıtından anlaşıldığı üzere Zeus için de kullanılmaktaydı. Ancak sıfat hangi tanrı için kullanılmış olursa olsun tarımı ve hayvanları koruyucu bir anlama sahiptir. (Şahin, 2001: 14; Gürdal, 2007: 117). Söz konusu adağın dışında ayrıca kente ait sikkelerin üzerinde de Zeus'a rastlanılmaktadır. Sikkelerin bazılarında Zeus tahta oturur vaziyette yılan bedenli iki devle birlikte (Franke, 2007: 314) bazı sikkelerin üzerinde ise tahtta oturan Ana Tanrıça'nın kolları arasında bebek olarak betimlenmiştir. Söz konusu betimlemeden anlaşılacağı üzere Ana Tanrıça da Akmonia'da tanrıların anası olarak tapınım görmüştür (Roller, 2004: 325-326).

### 2.3. Apameia

Apameia kentinin erken dönemlerdeki adı Kelainai'dir. Kent günümüzde Afyon'un Dinar İlçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Phrygia'nın en ünlü ve en eski kentlerinden birisi olan Kelainai'nin, Hitit metinlerinde adının Kuwalija olarak geçtiği ve Kral Midas tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Sevin, 2007: 205; Texier, 2002: 395; Umar, 2008: 91).

Stratejik bir önem taşıyan kentin Phrygler'in kontrolünden çıktıktan sonra Pers egemenliği boyunca da önemini koruduğu görülmektedir. Ancak Seleukoslar'ın egemenliği altına girinceye kadar geçen süreçte kent savaş deprem gibi sebeplerden dolayı giderek önemini yitirmiştir. Bu nedenle Seleukos krallarından Antiokhos Soter bu eski kenti ilerideki bir düzlüğe taşıyarak yeniden kurmuştur. Kentin adını da annesi Apama'ya ithafen Apameia olarak değiştirmiştir (Strabon, XII.8.C578; Sevin, 2007: 205; Umar, 2008: 91).

Kent yerinin değişmesiyle birlikte yeniden canlanmaya başlamıştır ve Roma Dönemi'nde daha da önem kazanmıştır. Strabon Apameia'nın çok önemli bir ticaret

merkezi olduğunu, İtalya ve Yunanistan'dan gelen malların ambarı olarak kullanıldığını söylemektedir. Hatta Apameia'nın Ephesos'tan sonra Anadolu'nun en büyük ikinci kenti olduğunu belirtmektedir (Strabon, XII.8.15).

Marsyas Nehri'nin kenarında kurulan kent yerel söylencelere göre Apollon ile Marsyas arasında cereyan eden mücadelenin geçtiği yerdir. Mitolojik öyküler ile ilişkilendirilmiş bir kent olmasına rağmen Apameia'nın dini hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte kentte erken dönemlerinden itibaren Zeus'a tapınıldığı bilinmektedir (Şahin, 2001: 75; Tekin, 2008: 60). Kentte bulunan sikkeler üzerindeki betimlemelerden "Artemis Anaitis" kültünün de Apameia'da tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Tekin, 2003: 212-213; Franke, 2007: 200).

#### **2.4. Appia**

Sangarios Nehri'nin kollarından birisinin oluşturduğu, Yukarı Tembris (Porsuk) Vadisi'nde bulunan Appia kenti Akmonia ve Kotiaieion kentleri arasında yer almaktadır (Ramsay,1960: 158; Ünsal, 2012: 215). Günümüzde Kütahya'nın Altıntaş İlçesi'ne yakın bir konumda yer alan Appia'nın sınırları içerisinde Zeus'a ait bir kutsal alan bulunmaktadır. Buradaki kabartmalardan kentte Phrygia'nın yerel tanrılarında olan Zeus Ampelites'in tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca tanrının betimlemelerinden kırsal hayatla ilişkisi olduğu da anlaşılmaktadır. Zira bu betimlemelerde Zeus eyerli atlar, boyunduruklu öküzler ve hayvan sürüleri ile birlikte tasvir edilmiştir. (Mitchell, 1995: 18; Drew-Bear, 1998: 392; Şahin, 2001: 17; Drew-Bear, 1999: 253).

#### **2.5. Attouda**

Denizli'nin Sarayköy İlçesi'nin batısında Hisarköy'ün sınırları içerisinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan Salbakos (Babadağ) Dağı'nın kuzeyine yakın, doğu yamacına doğru uzanan bir alanda Karia sınırında yer almaktadır. Önceleri Phrygia sınırları içerisinde yer alan kent daha sonra Roma idari bölünmesinde Karia bölgesine dâhil edilmiştir. Attouda'da tapınım görmüş olan kültürleri, kentte bulunmuş olan farklı gruplara ayrılmış sikkeler aracılığıyla öğrenebilmekteyiz. Bulunan birkaç sikkede sadece Apollon betimlemeleri yer almaktadır. Bir başka grup sikkenin üzerinde ise sadece Artemis betimlemeleri bulunmaktadır. Söz konusu iki sikke grubunun dışında kalan ve Septimus Severus dönemine ait olan bir sikkenin arka yüzünde ise Artemis ve Apollon ile birlikte Leto yer almaktadır (Ramsay, 1960: 145; Söğüt, 2006: 385-391;

Taşlıklioğlu, 1963: 149; Albayrak, 2008: 84-85; Miranda ve Guizzi, 2008: 23). Attouda'da bulunan bir başka sikke grubunda ise Ay Tanrısı Men'in betimlemeleri yer almaktadır. Strabon'un belirttiği üzere Laodikeia ile Karoura (Sarayköy-Tekkeköy) arasında bir Men Karos tapınağı bulunmaktadır. Bahsedilen bu tapınağın Attouda'nın sınırları içerisinde yer aldığı düşünülmektedir. Zira kentte bulunan sikkeler de bunu desteklemektedir (Strabon, XII.8.20; Büyükgün, 2006: 29).

## 2.6. Dionysopolis

Dionysopolis kentinin, Denizli'nin Çal İlçesi'nin 10 km. kuzey batısında bulunan Ortaköy yakınlarında yer aldığı düşünülmektedir. M.Ö. II. yüzyılda Pergamon Krallığı tarafından kurulan kentin tarihi hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Dionysopolis adının kentte bulunan erken dönemlere ait bir Dionysos heykelinden türediği varsayılmaktadır (Umar, 2008: 111-112). Adını Dionysos'tan alan bu kentin dini hayatına dair en iyi bilgiyi ise Apollon Lairbenos Kutsal Alanı'ndan edinmekteyiz. Çünkü Dionysopolis halkı, bölgedeki Motella ve Hierapolis kentleri ile birlikte kutsal alanı en çok ziyaret eden topluluğu oluşturmaktadır (Ramsay, 1960: 147; Miranda ve Guizzi, 2008: 15).

## 2.7. Dokimeion

Dokimeion günümüzde Afyon'un 20 km. kuzeydoğusunda, İncehisar sınırları içerisinde kalmaktadır (Koch, 2001: 163). Kentin Büyük İskender'in generallerinden birisi olan Dokimos tarafından M.Ö. 302 yılında kurulduğu tahmin edilmektedir (Ramsay, 1960: 41; Sevin, 2007: 206). Synnada yakınlarında bulunan Dokimeion, köy düzeyinde bir yerleşim birimidir. Kent olarak pek bir önemi yoktur. Ancak Dokimeion'un çevresinde bulunan mermer ocakları özellikle Roma Dönemi'nde çok önemli bir yere sahiptir. Romalılar'ın *Synnadik*, yerli halkın ise *Dokimete* ya da *Dokimaion* dediği mermerler Romalılarca çok talep görmüştür. Hatta başta küçük boyutlu parçalar çıkarılan bu mermer ocaklarında Romalılar'ın giderek artan istekleri neticesinde büyük monolit sütunlar çıkarılmaya başlanmıştır (Strabon, XII.8.14; Sevin, 2007: 206).

Kentte bulunmuş olan sikkelerden Dokimeion'da Ana Tanrıça kültünün tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sikkelerin üzerinde tanrıçanın adı Agdistis olarak geçmektedir (Roller, 1999: 239).

## 2.8. Dorylaion

Dorylaion kenti günümüzdeki Şarhöyük ören yeridir. Söz konusu höyük Eskişehir'in 3 km. kuzeydoğusundaki Porsuk Çayı'nın güneyinde uzanan geniş bir ovanın kenarında yer almaktadır. Buradaki yerleşim tarih öncesi dönemlere kadar dayanmasına rağmen antik kaynaklara göre Dorylaion bir Phryg kentidir, aslen Yunan olan Eretrialı Doryleos tarafından kurulmuştur. Kentin kurulduğu yer önemli yolların kavşak noktasında bulunmak olup, Dorylaion Phrygia Epiktetos sınırları içerisinde kalmaktadır. Kaplıcaları ile ünlü olan bu kentin Roma Dönemi'nde pek fazla etkinliği yoktur ancak, daha geç dönemlerde kent adını duyurmuştur (Strabon, XII.8.12; Ramsay, 1960: 90; Darga, 1993: 481; Sevin, 2007: 210).

Roma Dönemi'nde kentin dinsel hayatı hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar imparatorluk dönemine ait yazıtlardır. Bunun haricinde kısmen de olsa sikkeler yardımcı olmaktadır. Kentte bulunan sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Ana Tanrıça ve Zeus kültleri yoğun olarak tapınım görmekteydi (Darga, 1993: 481; Franke, 2007: 312). Kentte tapınım gören Zeus Bronton kültürünün, Dorylaion ile birlikte Nakoleia'nın kapladığı sahada ortaya çıktığı görülmektedir (Ramsay, 1960: 159, Şahin, 2000: 37). Bunun haricinde Dorylaion kentinin resmi kültü Phrygia kökenli olan Hosios kai Dikaios kültürüdür. Kentte Hosios kai Dikaios adına dikilmiş olan adakların üzerindeki kabartmalarda kimi zaman başka tanrılara ait betimlemelere de yer verilmiştir. Hosios kai Dikaios betimlemeleri ile birlikte Zeus ve Apollon'a ait sembollerin de kullanılması bu kültürünün bir etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir (Mitchell, 1995: 16; Parman, 2002: 24; İznik, 2006: 80).

## 2.9. Eumeneia

Eumeneia, Phrygia'nın batısında, Lampe Ovası'nın sonunda yer almaktadır. Şehrin kalıntıları günümüzde Denizli'nin Çivril İlçesi, Işıkli Kasabası sınırları içindedir. Kent, Pergamon Kralı II. Eumenes tarafından kendisine hizmet eden askerleri onurlandırmak amacıyla kurulmuştur. Bununla birlikte Eumenes, kenti kurarken Pergamon'un bölgedeki gücünü arttırarak Seleukoslar'ın etkinliğini azaltmayı planlamıştır (Sevin, 2007: 206; Şimşek, 2011: 47).

Eumeneia'da son yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde kentte bir açık hava kutsal alanının yer aldığı ortaya çıkmıştır. Söz konusu kutsal alanın daha çok Ana

Tanrıça kültüyle ilişkili olmasına rağmen Apollon, Men ve Artemis kültlerinin de burada tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Şimşek ve Sezgin, 2011: 36). Bu kutsal alanın dışında, günümüzde yeri tam olarak belirlenemeyen ancak, antik kaynakların verdiği bilgilere göre kentin yaklaşık 6 km. uzağındaki Attanassos adlı yerleşim biriminde bulunduğu düşünülen Men Askeanos'a ait bir kutsal alan daha yer almaktaydı. Burada çalışan rahipler bölgenin dini açıdan önemli kentlerinden biri olan Dionysopolis'ten atanmaktaydılar. Attanassos Kutsal Alanı ve onun etrafında gelişen bir tıp okulunda ise Men Askeanos ve Apollon birbiriyle özdeşleştirilerek tapınım görmüştür. Burada bulunan sikkelerden Apollon'un kentte Propylaios epithetini almış olduğu anlaşılmaktadır. Yerel Phrgia tanrısı olarak kabuledilen Apollon Propylaios ya da Askeanos'un kapı önündeki tahta otururarak psikolojik telkin yoluyla hastaları iyileştirdiğine inanılmaktaydı (Şimşek, 2011: 53).

## 2.10. Hierapolis

Hierapolis kenti Denizli'nin 20 km kuzeyinde, antik ve modern yolların kesiştiği bir bölgede konumlanmaktadır. Kral Yolu'nun üzerinde yer alan Hierapolis, iç bölgeleri kıyıya bağlayan önemli bir geçiş noktasıdır. Aslında Seleukoslar tarafından kurulmuş olan kent M.Ö. 190 yılında Pergamon Krallığı'nın eline geçerek Pergamon'un söylencesel kurucusu Telephos'un karısı Hiera ya da Hiero'ya göre adlandırılmıştır (Arthur, 2006: 11-13; Sevin, 2007: 203).

Hierapolis, "Kutsal Şehir" anlamına gelmektedir. Kent bu ismi sahip olduğu birçok tapınaktan almaktadır. Şehrin ismi Augustus zamanına kadar basılan paraların üstünde "Tapınaklar Şehri" olarak da geçmektedir. Hierapolis'in erken dönemleri hakkında ise pek bilgi yoktur. Ancak M.Ö. IV. yüzyılın ortalarına tarihlenen ve Ana Tanrıça Cybele'ye ait olan bir Phryg kutsal alanı, şehrin erken dönemlerde de yerleşime sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kent altın çağını M.S. II. yüzyıldan itibaren yaşamaya başlamıştır (Bean, 2000: 251; Sevin, 2007: 203; Umar, 2008: 72.)

Hierapolis tapınaklar şehri olarak adlandırılmaktadır ancak kentin kaç tane tapınağa sahip olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bunun yanında kentin çok sayıda tanrıya taptığı fakat, hepsinin tapınağı olmadığı düşünülmektedir (Bean, 2000: 251). Yapılan kazılar sonucunda sadece Apollona'a ait bir tapınağın varlığı kesin olarak ispatlanmıştır. Bununla birlikte günümüzde herhangi bir yapıya rastlanılmamasına

rağmen Strabon Hierapolis'teki Ana Tanrıça'ya ait bir tapınağın varlığından da bahsetmektedir (Strabon, XIII.4.14; Bean, 2000: 251).

Hierapolis'te yapılan araştırmalar sonucunda kentin baş tanrısının Apollon olduğu anlaşılmaktadır. Kentte basılan paralardan ve bulunan kitabelerden tanrının Apollon Pythios, Apollon Arkhegetes ve Apollon Kareios olmak üzere üç farklı epithetle tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Taşlıkılıoğlu, 1963, 156-158; Gürdal, 2007: 106). Hierapolis'in bir başka önemli tanrısı ise Zeus'tur. Tıpkı Apollon gibi Zeus'ta farklı epithetlere tapınım görmüştür. Kente bulunan bir yazıttan, Hierapolis'te Zeus adına her yıl bayramlar düzenlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yazıtın üzerinde Zeus adına düzenlenen törenlerin sırasının yer aldığı bir takvim de yer almaktadır. Söz konusu yazıt düzenlediği törenlerle kentin dini topluluklar üzerindeki merkezi rolünü de ortaya koymaktadır (Ritti, 2006: 194)

Kentteki dini renkliliği göstermesi bakımından Hierapolis Tiyatrosu da bir hayli önemlidir. Tiyatronun günümüze kadar ulaşan kalıntıları Severuslar Dönemi'ne aittir. Bu dönemde restore çalışmalarına sahne olan tiyatro imparatorlar ve Apollon'a adanmıştır (Bean, 2000: 261; Çubuk, 2008: 7). Zengin süslemeli bir işçiliğe sahip Hierapolis Tiyatrosu diğer Anadolu tiyatrolarından farklı özelliklere sahiptir. Hellenistik ve Roma tiyatrolarında genellikle Dionysos efsanelerine ait işlemler bulunmaktadır. Ancak Hierapolis Tiyatrosu'nda Dionysos'a ait sahneler azınlıktadır. Bunun yanı sıra özellikle Apollon ve Artemis kabartmalarına sıkça yer verilmiştir. (Çubuk, 2008: 15-25).

### **2.11. Karoura**

Sarayköy'ün yaklaşık 13 km batısında, Meander (Büyük Menderes) Nehri'nin güneyinde kalan Karoura, Attouda arazisi içerisinde yer alan bir köydür. Phrygia'nın Karia sınırını oluşturmaktadır. Men Karaou'ya ait bir tapınağı olan Menos Kome; Karoura ile Attouda arasında bulunmaktadır (Strabon, XII,8.17,20; Ramsay, 1960: 145-146).

### **2.12. Kolossai**

Denizli'nin Honaz İlçesi yakınlarında bulunan ve harap olmuş haldeki Kolossai şehri Lykos Vadisi'nin kentleri arasındadır, Laodikeia ve Hierapolis kentleri ile

komşudur. Bir tepenin üzerinde kurulmuş olan Kolossai şehri komşularının giderek zenginleşmesi sonucunda zamanla onların yanında sönük kalmıştır. Roma Dönemi'nde ise önemini iyice kaybederek bir kasaba haline dönüşmüştür. Bizans Dönemi'nde yaşanan savaşlar neticesinde tamamıyla yıkılmış ve terk edilmiştir. Bununla birlikte kent Hristiyanlık tarihi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Zira Aziz Paulus tarafından yazılan mektuplardan birisi Kolossai halkına gönderilmiştir<sup>6</sup>. Ekonomik açıdan zayıf olan Kolossai'de çok az para bastırılabilmiştir. Şehirde bulunan az sayıdaki sikkenin üzerinde Artemis tasvirleri yer almaktadır. Kentte bulunan bir sikkenin arka yüzünde Artemis'in av sahnesi betimlenmiştir. M.S. 193-217 yılları arasına, Septimus Severus dönemine tarihlenen bu sikkenin üzerinde Artemis elinde yayıyla, geyiklerin çektiği bir araba içerisinde ok atarak domuz avlamaktadır (Strabon, XII.8.C577; Ramsay, 1960: 146; Texier, 2002: 399-400; Franke, 2007: 196; Umar, 2008: 84).

### 2.13. Kotiaieion

Günümüz Kütahya'sı ile aynı sahada kurulmuş olma Kotiaieion kenti Aizanoi ile komşudur. Onun hemen kuzeydoğusunda kalan Kotiaieion ticaret yolları üzerinde yer alan elverişli bir konuma sahiptir. Bu konumuna rağmen kent erken dönemlerde pek fazla önem taşımamaktaydı. Bununla birlikte Bizans Dönemi'nde Byzantion'dan güneydoğuya giden yollarla olan bağlantısı sayesinde büyük bir gelişme göstererek metropolis durumuna yükselmiştir (Sevini 2007: 209). Roma Dönemi'nde ise kente Zeus ve Hosios Kai Dikaios kültleri tapınım görmüştür.

### 2.14. Laodikeia

Laodikeia kenti Hierapolis'in hemen güneyinde, Lykos Çayı'nın solunda, günümüzde Denizli'nin 6 km. kuzeybatısında Eskihisar ve Goncalı köyleri yakınındaki tepenin üzerinde yer almaktadır (Smith, 1861: 239; Sevin, 2007: 203; Umar, 2008: 57). Kent adını, Seleukos Kralı II. Antiokhos'un eşi Kraliçe Laodike'den almaktadır (Şimşek, 2007: 55). Bu sebeple kentin kuruluşunun II. Antiokhos'un tahta geçtiği M.Ö 261 ile eşinden boşandığı M.Ö 253 yılları arasında olduğu düşünülmektedir (Bean, 2000: 265). Antik yazar Plinius'a göre ise kent Hellenistik Dönem öncesinde de var olan iki köy üzerine kurulmuştur. Kutsal olduğu düşünülen bu yerleşimlerden birinin adı, "Zeus'un Kenti" anlamına gelen Diopolis diğerinin ise eski bir Anadolu adı olan

<sup>6</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Çiğdem Dürüşken, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi İstanbul, 2003.



Rhoas'tır (Bean, 2000: 265; Şimşek, 2007: 33, Sevin, 2007: 203).

Laodikeia'da tapınım gören tanrıların arasında en önemli konumda olanı Zeus Laodikeus'tur. Tanrı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen sikkelerin üzerinde Laodikenos olarak da geçmektedir (Şahin, 2001: 91; Şimşek, 2007: 34). Ayrıca kentte tanrı "Zeus Aseis" olmak üzere farklı bir epithetle de tapınım görmüştür. Epithetin ne anlama geldiği kesin olmamakla birlikte iki farklı görüş bulunmaktadır. İlki Arapça *aziz* kelimesiyle aynı anlamda olduğudur. Aseis'in Sami bir tanrı olan Azizos ile etimolojik açıdan bir benzerliği olduğu da düşünülmüştür. Görüşün ortaya atılmasında kentin kurucuları olan Seleukosların Suriye merkezli bir devlet olmasının etkisi vardır. (Bean, 2000: 267-268; Şahin, 2001: 25) Ancak bu görüş günümüzde önemini kaybetmiştir. Aslında tanrının adının yerel bir isim olduğu ve "As" kökünün bölgede bulunan Asiokôme yerleşimi ile alakalı olduğu düşünülmektedir (Şahin, 2001: 25).

Apollon ise Zeus'tan sonra kentin en önemli tanrısı konumundadır. Apollon kentin kuruluşundan itibaren önemini korumuştur (Şahin, 2001: 174; Miranda ve Guizzi, 2008: 21). Şehrin kuruluşu da bu iki tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Laodikeia'nın kurucusu olan Seleukos Kralı II. Antiokhos'un şehri Apollon kehaneti aracılığıyla öğrenilen Zeus'un emriyle kurduğu rivayet edilmektedir (Bean, 2000: 265). Apollon kehanetlerine sıkça başvuran Laodikeialı rahiplerin genellikle Klaros'taki bilicilik merkeziyle iletişim içerisinde olduğu görülmektedir. Zira Klaros'ta yapılan kazılar sonucunda ele geçirilmiş olan ve Apollon'a danışmaya gelen heyetlerin kayıtlarının bulunduğu yazıtta Laodikeialılar'a sıkça rastlanılmaktadır (Bean, 2000: 168).

### **2.15. Nakoleia**

Phrygia Epiktetos bölgesinin kentlerinden birisi olan Nakoleia günümüzde Eskişehir'in Seyitgazi İlçesi'nin sınırları içerisinde kalmaktadır (Strabon, XII.8.13; Ramsay, 1960: 156; Parman, 2002: 77; İznik, 2006: 126). Kentin kuruluş efsanesi kahraman Herakles'e dayandırılmaktadır. Erken dönemlerde pek fazla önem taşımadığı düşünülen kentin Roma Dönemi'nde önemli bir gelişme gösterdiği ve Hristiyanlık'ın bölgede yayılmaya başlamasından sonra Phrygia Salutaris'e bağlı bir piskoposluk merkezi konumuna yükselmiş olduğu görülmektedir (İznik, 2006: 128; Sevin, 2007: 209, 210).

Phrygia'nın kuzeybatısında bulunan Nakoleia kentinin dini hayatına baktığımızda ise kentin komşusu Dorylaion kenti ile birlikte Zeus Bronton kültürünün ortaya çıktığı bölge olduğu görülmektedir (Ramsay, 1960: 159, Şahin, 2000: 37). Zeus kültlerinin dışında bölgede Ana Tanrıça kültüne ait izlere de rastlanmaktadır. Bulunan yazıtlardan anlaşıldığı üzere kentte aynı zamanda Hosios Kai Dikaios ve Dionysos kültleri de tapınım görmüştür.

## 2.16. Pessinus

Pessinus kenti Eskişehir'in Sivrihisar İlçesine bağlı Ballıhisar Köyü'nün toprakları içerisinde yer almaktadır (Ramsay, 1960:245; Umar, 2008: 229,) Kentte tarih öncesi dönemlerden bu yana yerleşme olmasına rağmen erken dönemler hakkında pek bilgi yoktur. Ancak geleneksel söylenceye göre Pessinus'u M.Ö. VIII. yüzyılda ünlü Phryg Kralı Midas bizzat kendisi kurmuştur. Bununla birlikte Pessinus kent merkezinde Phryg Dönemi'ne ait bir kalıntıya henüz rastlanılmamıştır (Claerhout ve Devreker, 2008: 28-29).

Kent altın çağını Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaşamıştır. İmparator Theodosius M.S. 386 ile 395 yılları arasında Pessinus'u Phrygia'nın idari sınırlarından çıkartarak Galatia Eyaleti'nin iki idari bölümünden birisi olan Galatia Salutaris'e dâhil etmiştir<sup>7</sup> ve buranın idari başkenti olmuştur. (Ramsay, 1960: 243; Sevin, 2007: 216; Claerhout ve Devreker, 2008: 28-23).

Pessinus kenti idari açıdan önemli olmasına rağmen onu antik dünya için önemli kılan asıl husus kentin Ana Tanrıça ile olan ilişkisidir. Edebi kaynaklara ve geleneksel söylencelere göre Ana Tanrıça'nın en önemli kutsal alanı ve merkezi Pessinus kentidir (Parman, 2002: 23, Texier, 2002: 435). Hatta Roma egemenliğinden önce M.Ö. III ve II. yüzyıllar arasında kent Ana Tanrıça adına rahipler tarafından yönetilmiştir (Strabon, XII.5.3; Kaya, 2000: 72).

Kentin önceki dönemlerine ait pek kaynak olamamasına rağmen Hellen ve

<sup>7</sup> Galatia topraklarının Roma egemenliği altına girmesinden hemen sonra M.S. 25 yılında Galatia Eyaleti kurulmuştur. Söz konusu eyaletin sınırları çok geniş bir alanı kapsamaktadır ve sınırları dönemlere göre değişiklik göstermektedir. M.S. IV. yüzyılda eyalet Galatia Consulari ve Galatia Salutaris olmak üzere iki idari bölüme ayrılmıştır. Bu dönemden sonra Pessinus'ta Galatia Salutaris sınırları içerisinde dahil olmuştur. Bkz. Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara s. 213-220.

Romalı yazarlar Pessinus ve Ana Tanrıça ilişkisi konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Pessinus'taki tapınak devleti ile Roma ilk olarak Kartaca Savaşları esnasında ilişki kurmuştur. Savaşta ağır yaralar alan ve mağlubiyetten kurtulmak isteyen Roma çare olarak Sibylla kehanet kitaplarına başvurmayı seçmiştir. Kitaplar bu savaşı kazanabilmenin ancak Küçük Asia'daki Pessinus kentinde bulunan ve Ana Tanrıça'nın sembolü olan siyah gök taşının Roma'ya getirilmesi ile sağlanabileceğini bildirmiştir (Livius, XXIX.10; Dürüşken, 2000: 70). Roma; Pergamon kralı II. Eumenes'in aracılığıyla Pessinus'taki rahiplere isteğini belirtmiştir. Bu talebi olumlu karşılayan rahipler Ana Tanrıça'nın en önemli simgesi olan siyah gök taşının Roma'ya götürülmesine izin vermiştir (Strabon, XII.5; Kaya, 2000: 72-73). M.Ö. 204'te törenle Roma'ya getirilmesinin hemen ardından, Roma Senatosu Palatinus Tepesi'nde tanrıça için bir tapınak inşa edilmesine karar vermiştir. Bu tapınak ile birlikte tanrıça Roma dinsel yaşamının bir parçası olmuştur ve Ana Tanrıça olarak etkinliğini yüzyıllar boyunca devam ettirmiştir. (Grimal, 1997:411; Roller, 2004:275; Erhat, 2011: 186).

### **2.17. Sebaste**

Sebaste kenti günümüzde Uşak İli'nin Sivasslı İlçesi'ne bağlı Selçukler Köyü ile ilçe merkezi arasında kalan alan üzerinde yer almaktadır. Augustus'un kenti M.S. 20 yılında Apollon kehaneti vesilesiyle kurduğu bilinmektedir (Fıratlı, 1972: 110). Bununla birlikte kentin kurulmasındaki asıl amaç bölgedeki Roma hakimiyetini arttırmayı sağlamaktır. Sebaste, civarda daha önceden bulunan köylerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir merkezdir. Bizans Dönemi'nde de varlığını sürdüren kent, bu dönemde önemini artırarak Phrygia Pacatiane bölgesine bağlı bir piskoposluk merkezi olmuştur (Ramsay, 1960: 148; Parman, 2002: 80; Sevin, 2007: 207). Sebaste'de bulunmuş olan ve M.S. 128 yılına tarihlenen bir yazıtta, kentte Artemis ve Apollon adına bir tapınak inşa edildiği anlaşılmaktadır (Tuğrul, 1958: 52; Fıratlı, 1972: 109-110). Kentte bulunan bir başka yazıttan ise Dionysos kültüne ait gizli ayinler yapan bir derneğin varlığından haberdar olmaktadır (Öztürk, 2010: 161).

### **2.18. Synnada**

Günümüzde Afyon İli'nin Şuhut İlçesi sınırlarında kalan kentin kuruluşunun Troia Savaşı'nın sonrasına denk geldiği düşünülmektedir. Zira Byzantion'lu Stephanus'a göre Synnada; Yunan mitolojisinin kahramanlarından birisi olan Theseus'un oğlu Akamas tarafından kurulmuştur. Akamas savaştan sonra Phrygia'ya

gelmiş ve Synnada kentini kurmuştur. Kentin Hitit belgelerinde *Sanawita* olarak geçen yer olduğu varsayılmaktadır (Ramsay, 1960: 13; Sevin, 2007: 206).

Synnada Roma Dönemi'nde 22 kenti kapsayan bir *conventus* yani yargı bölgesinin merkezi konumundadır. M.S. VI. yüzyıla gelindiğinde ise Dokimeion ile birlikte bir piskoposluk merkezi olmuş ve Phrygia Salutaris bölgesinin sınırları içerisinde yer almıştır (Tabbernee, 1997: 235; Sevin, 2007: 206).

Strabon Synnada'nın büyük bir kent olmadığını ancak önünde zeytin ağaçlarıyla kaplı büyük bir ovanın bulunduğunu söylemektedir (Strabon, XII.8.577; Ramsay, 1960: 89). Synnada, mermer ocaklarıyla ünlü Dokimeion'a yakın bir konumda yer almaktadır. Dokimeion'da çıkarılan mermerlerin sevkiyat noktası ve idare merkezi ise Synnada'dır. Mermerler öncelikle Synnada bulunan merkeze getiriliyor ve buradan Ephesos Limanı aracılığıyla Roma'ya gönderiliyordu. Bu sebeple bu mermerlere yöre halkı tarafından *Dokimete* veya *Dokimaion* denilmesine rağmen, Romalılar Synnada mermeri anlamına gelen *synnadik* adını vermiştir (Strabon, XII.8.577; Ramsay: 1960: 184, 185; Cohen, 1995: 296; Burrell, 2003: 145).

Ticari açıdan önemli bir merkez olan Synnada'da basılan sikkelerden kentte Apollon Kitharoidos'un tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bulunan bir yazıttan Synnada'nın Apollon için önemli bir merkez olduğu, hatta zamanında kentte Apollon'a ait bir tapınağın yer aldığı anlaşılmaktadır (Taşlıklıoğlu, 1963: 164-165).

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### PHRYGIA'DAKİ BAZI PAGAN KÜLTLERİ

#### 3.1. Phrygia'da Ana Tanrıça Kültü

Ana Tanrıça kültü Antik Çağ Akdeniz dünyasında uzun süre boyunca varlığını koruyan ve kendine özgü farklılıkları bünyesinde barındıran inançlardan birisidir. Hemen hemen tüm Akdeniz'e yayılmış olan Ana Tanrıça kültürünün anayurdu Anadolu'dur. Bununla birlikte Ana Tanrıça'nın Phrygia halkı için çok ayrı önemi ve yeri vardır. Ana Tanrıça tapınımı olarak adlandırdığımız Yunanca ve Latince metinlerde Kybele ya da Cybele olarak geçen kültürün şekillenmesinde Phrygia coğrafyasının etkisi büyüktür. Tabir-i caizse külte kimliğini Phrygler kazandırmıştır. Tanrıçanın adı, dış görünüşü ve kültürün birçok özelliği Phrygia ile yakından ilgilidir. Tanrıçaya Phrygler tarafından kazandırılan bu özellikler zamanla Phrygia'nın dışına çıkarak Anadolu'nun başka bölgelerine, Yunanistan'a, nihayetinde de Roma'ya kadar ulaşmıştır ve evrensel bir kimlik kazanmıştır (Roller, 2004: 21-22, 39).

İçinde yaşadığımız coğrafyanın kültürel zenginliğini toplumların birbirine bıraktığı miras olarak düşünebiliriz. Daha önce yaşamış olan toplumlar ürettikleri değerleri sonrakilere doğal olarak aktarmıştır. Bu sebeple bir bütün olarak görülen olgulara daha dikkatli bakıldığında onların farklı katmanlardan oluşmuş olduğu rahat bir şekilde görülecektir. Bu bağlamda Anadolu kültür tarihi çalışmalarını geniş bir perspektifte, kültürel aktarımı ve devamlılığı hesaba katarak bir süreç halinde değerlendirmek gerekli olacaktır. Yaşamış olan farklı toplumların kültürel zenginliğe yapmış olduğu tesirler ayrı ayrı hesaba katıldığında bütünü oluşturan katmanların daha iyi anlaşılabilmesi çok daha mümkün olacaktır. Ele aldığımız Ana Tanrıça kültürünün kültürel altyapısına baktığımızda ise kültürün şekillenmesinde esas rolü Phrygler'in oynamış olduğunu görebiliriz. Bununla birlikte Anadolu'nun diğer sakinlerinin de kültürün oluşumuna yaptığı katkılar gözardı edilemeyecek kadar önemlidir. Zira Phrygler Anadolu'ya gelmeden çok daha önce, yarımadada bir Ana Tanrıça inancının var olduğu bilinmektedir. Bronz Çağı'nda farklı isimler altında tapınım görmüş olan bu tanrıça, Demir Çağın'a gelindiğinde Phrygler tarafından da kabul edilmiş ve geliştirilmiştir (Burkert, 1998: 176).

Günümüzde Hatay'ın 40 km. güneyinde kalan Kuzey Suriye'deki Ras Shamra kentinde bulunan çivi yazılı belgelerden (Friedrich, 2000: 108; Kılıç, 2009: 127) anlaşıldığı üzere bir Hitit kenti olan Kargamış'ta Kubaba adında bir tanrıçaya tapınılmaktaydı (Resim-1). Bu tanrıçanın Hurriler vasıtasıyla Suriye üzerinden Anadolu'ya, Hititler'e geçtiği düşünülmektedir. Söz konusu tanrıçanın yanında, hakkında pek fazla bilgi olmayan; Adamma adlı bir tanrının da var olduğu bilinmektedir (Laroche, 2000: 886). Bu tanrı çiftine daha erken dönemlerde Sümerler'de de rastlanılmaktadır. Ancak burada çiftlerin adları İnana ve Dumuzzi'dir. Sümerler'den etkilenen Samiler ise aynı çifti İştâr ve Tammuz olarak adlandırmıştır. Hurriler tarafından da kabul görmüş olan tanrı çifti onların vasıtasıyla Anadolu'ya geçmiştir. M.Ö I. binyıla gelindiğinde Anadolu'daki yayılım alanı genişlemiş olan kült, Halys (Kızılırmak) Vadisi'ne kadar yayılmıştır. Ancak bir müddet sonra kaynaklar susmaktadır ve bilgilerimiz bu dönem için yetersiz kalmaktadır. Kaynakların sessiz kaldığı bu dönem Phrygler'in Anadolu'daki etkinliğinin artmasına kadar sürmektedir. Phrygler Anadolu'ya göç ettikten sonra asırlardan beri var olan bu inancı benimsemişlerdir. Tıpkı Mezopotamyalı kökenlerinde var olan çiftler gibi, tanrıçayı Attis adındaki aşığıyla özdeşleştirmişlerdir. Ancak onlar tanrıçayı cinsel yönü ön plana çıkan, kaynağını doğadan alan, esrik bir kült şekline dönüştürmüşlerdir. (Işık, 1999: 14-15; Laroche, 2000: 886; Kılıç ve Uncu, 2011: 192).

Phryg yazıtlarında tanrıça "Ana" anlamına gelen Matar, ya da "Dağın Anası" Matar Kubeleya olarak adlandırılmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla tanrıça Phryg dininde neredeyse tek ilahe olarak tapınım görmüştür (Işık, 1999: 15; Sivas, 2002: 336; Roller: 2004: 22). Tapınım alanı sürekli genişleyen kült, M.Ö. V. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Anadolu'nun sınırlarını aşmış ve "Phrygler'in Ana Tanrıçası" olarak Yunanistan'a geçmiştir. Yunanistan'da "ana" anlamına gelen "Meter" adıyla anılmıştır ancak, burada tanrıların anası Rhea ile özdeşleştirilerek daha üstün bir konumda tapınım görmeye başlamıştır. Kartaca Savaşları esnasında bir kehanet üzerine M.Ö 204'ten itibaren de aynı unvan ile Roma'ya getirilmiştir (Turcan, 1996: 248). Tanrıçanın buradaki adı Latince tam olarak *Mater Deum Magna Idaea* (Tanrıların İda Dağlı Büyük Anası) olmakla birlikte bugün tarihçiler arasında sadece *Magna Mater* olarak kullanılmaktadır (Burkert, 1999: 18; Dürüşken, 2000: 72; Ferguson, 2003: 281, 282).

Ana Tanrıça kültü tapınım görmüş olduğu geniş alan ve uzun süre içerisinde

doğal olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Yunan ve Roma kültürlerinin etki alanları içine giren tanrıça, Phryg tanrıçasınıninkinden farklı olan bazı nitelikler kazanmış ve daha karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Ancak kültün belirleyici öğelerinin birçoğu olduğu gibi kalmıştır ve Phrygler tarafından oluşturulan şekliyle devam etmiştir (Roller, 2004: 79).

Phrygler Thrakia'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra yeni bir kimlik kazanarak Anadolu halklarından birisi haline gelmiştir. Yeni vatanlarının sert iklimi ve vahşi doğası onların üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bu etki onların doğa olaylarını temel alan inanç dünyalarının şekillenmesini de sağlamıştır. Zira Phrygler onları dehşete düşüren doğa olaylarını denetleyen olağanüstü bir gücün var olduğunu düşünmüşlerdir (Dürüşken, 2000: 72). Doğanın karşı konulamaz kudretinin kaynağını ise Ana Tanrıça'nın karakteri ile ilişkilendirmişlerdir. Phrygler'e göre doğadaki düzeni Ana Tanrıça sağlamaktadır. Bu sebeple onlar tanrıçayı insanoğlunun yaşamının kaynağı, doğanın, doğurganlığın, bereketin kendisi olarak görmüşlerdir (Sivas, 2002: 336). Ayrıca onun yüksek dağ tepelerinde yaşadığını ve karanlık ormanları sevdiğini düşünmüşlerdir. Hatta vahşi hayvanların yırtıcı kuşların, özellikle de aslanların hakimesi olarak görmüşlerdir. Bu sebeple Ana Tanrıça'nın betimlemelerini aslanlar ile birlikte yapmışlardır (Çapar, 1978: 177; Polat, 2010: 205) (Resim-2).

Bu betimlemeler çoğu zaman anıtsal kayalar üzerine uygulanmıştır ve bunlar Phryg kült uygulamaları hakkında bizi bilgilendiren en önemli kaynakları oluşturmaktadır. Aynı zamanda bunlar Phryg kültürünün en iyi korunmuş maddi kalıntılarıdır ancak, anıtların yorumlanması bir hayli zordur. Çünkü anıtların üzerindeki Phryg yazıtları sayıca çok azdır ve yazıtlar kısmen çözülebilmştir (Roller, 2007: 141). Bununla birlikte kültün daha geç dönemleri hakkında bilgiler veren Yunan ve Romalı yazarların aktardıkları bizi yeterince bilgilendirmektedir. Hatta Romalı yazarlar kültün Roma'ya gelişinden itibaren bilgi vermeye başlamışlardır ve sonraki dönemlerde de devamlı olarak kült hakkında bilgiler aktarmışlardır.

Ana Tanrıça kültünün Romalılar tarafından kabul edilmesi ise olağanüstü bir durumla ilişkilidir. Tanrıça Roma'ya bir kurtarıcı olarak getirilmiştir. Romalılar bir felaket ya da olağan dışı bir olayla karşılaştıklarında bu durumdan nasıl kurtulacaklarını öğrenmek için Sibylla kitaplarına başvuruyorlardı. Kehanetler içeren Sibylla kitapları beklenmedik durumlara karşı yapılması gereken dini talimatlar içermekteydi. Kitaplar

özellikle Cumhuriyet Dönemin’de Roma dini üzerinde etkili olmuştur ve bu etkisi Augustus zamanına kadar devam etmiştir (Grimal, 1997: 733).

Augustus döneminde yaşamış olan Romalı tarihçi Titus Livius, *Ab Urbe Condita* (Şehrin Kuruluşundan İtibaren) adlı eserinde; II. Kartaca Savaşları esnasında Hannibal’ın Roma topraklarındaki ilerleyişinin nasıl durdurulacağını öğrenebilmek için Sibylla kitaplarına danışıldığını ve onun kehanetleri doğrultusunda hareket edildiğini belirtmektedir. Söz konusu kehanette; felaketten kurtulmanın yolunun Küçük Asia’daki Pessinus kentinde bulunan ve Ana Tanrıça’nın sembolü olan siyah gök taşının Roma’ya getirilmesinden geçtiği bildirilmiştir (Livius, XXIX.10-11; Taylor, 1992: 100-101; Dürüşken, 2000: 70). Pessinus kenti ise o dönemde tanrıçanın rahipleri tarafından yönetilen, günümüzde Eskişehir sınırları içerisinde kalan Ballıhisar Köyü’nün kapladığı alanda bulunan, bağımsız küçük bir tapınak devletidir. Romalılar, Pergamon Kralı II. Eumenes’in aracılığıyla Pessinus’taki rahipler ile görüşmüştür ve tanrıçanın sembolünü onlardan istemişlerdir (Strabon, XII.5; Magie, 1950: 769; Taylor, 1992: 100-101; Kaya, 2000: 72-73). İstekleri kabul edilen Romalılar M.Ö. 204’te büyük bir törenle tanrıçayı Roma’ya getirmişlerdir. Böylelikle Ana Tanrıça kültü Roma’ya resmi olarak getirilen ilk doğulu inanç sistemi olmuştur. Kült Roma’ya getirildikten hemen sonra Roma Senatosu Palatinus Tepesi’nde tanrıça için bir tapınak inşa ettirmeye karar vermiştir. Bu tapınak ile tanrıçanın Roma dinsel yaşamına ait bir parça olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır (Grimal, 1997: 411; Ferguson, 2003: 282; Roller, 2004: 275, Erhat, 2011: 186).

Roma ordularının Hannibal’ı mağlup etmesiyle Sibylla kitaplarının kehanetinin doğruluğu kanıtlanmış ve Roma halkının tanrıçaya olan inancı artmıştır (Dürüşken, 2000: 71). Tanrıçanın Roma inanç dünyasındaki yeri kesinleştikten sonra M.Ö. 194 yılından itibaren; adına *Megalesia* olarak adlandırılan bayramlar kutlanmaya başlanmıştır. Megalesia bayramları ilkbaharın gelmesiyle birlikte uygulanmaya başlanan bir takım törenlerden oluşmaktaydı. 15 Mart’ta başlayan ritüellerde önce kamış taşıyan rahiplerin tören alayı gerçekleştirilirdi, devamında ise hasat edilen ürünler tanrıçaya adak olarak sunulurdu. Daha sonra da oruç tutma ve arınma ayinleri yapılırdı. (Eliade, 2003b: 329; Walton ve Scheid, 2004: 202).

İlk olarak tanrıçanın çocuk Attis’i Sangarios Nehri’nin kıyısında bir sazlığa terk



edilmiş olarak buluşunu temsil eden *canna intrat* kamışların getirilişi töreni gerçekleştirilmekteydi. Oruç tutma ve arınma ayinleri sona erdikten sonra 22 Mart'ta gelindiğinde, *dendrojori* olarak adlandırılan rahipler, ormandan kesilmiş bir çam ağacını (*arbor intrat*) törenin yapıldığı alana getirirlerdi. Bu ağacın gövdesine sargılar sarılır ve ortasına bir Attis tasviri yerleştirilirdi. Çünkü külte mensup insanlar Attis'in çam ağacı altında öldüğüne inanmaktaydılar. Törende ağaca sarılmış olan sargıların da tanrıçanın yaralı olan Attis'in kanamasını durdurmak için kullandığı sargıları temsil ettiği kabul edilmiştir. Bayramın sonra ermesinin ardından, 24 Mart'a gelindiğinde "kan günü" olarak adlandırılan tören *di'es sanguinis* gerçekleştiriliyordu. Kan gününde rahipler ve erginlenme adayları flüt, zil ve teflerin eşliğinde vahşi bir dansa başlardı. Sırtlarını kanatıncaya kadar kamçılar, bıçaklarla kollarını keserek yaralar açarlardı; çılgınlığın artarak devam ettiği erginlenmenin doruk noktasına gelindiğinde ise bazı adaylar erkeklik organlarını keserek tanrıçaya sunarlardı. Kendilerini hadım eden rahipler böylece Attis ile aynı kaderi paylaştıklarını düşünerek, kendilerini onunla özdeşleştirirlerdi (Burkert, 1999: 127; Eliade, 2003: 329).

Devlet denetimiyle Roma'ya getirilen ve tapılmaya teşvik edilen Ana Tanrıça kültürünün karakteri hakkında Romalılar'ın pek bilgisi yoktu. Ayrıca Romalılar başlangıçta kült uygulamalarından da haberdar değillerdi. Ancak bir müddet sonra Romalı yöneticiler kültürün kendi tanrılarının tapınımlarına hiç benzemediğini farketmişler ve bu esrik kültürün onlarla uyumlu olmadığını da görmüşlerdir. Rahatsız oldukları konuların başında tanrıçanın himayesi altına girmek için kendilerini hadım eden ve *Gallus* olarak adlandırılan rahipler gelmekteydi. Bu rahiplerin dinsel ayinlerini kendilerinden geçmiş olarak adeta bir delilik hali içinde yapmaları Romalılar'ın geleneksel düşünce yapısına oldukça ters bir durum yaratmıştır (Dürüşken, 2000: 71). Bu durumdan oldukça rahatsız olan Romalılar'ın tanrıçaya verdikleri onayın, tanrıçanın hadım rahiplerini kapsamadığını söylemek yerinde olacaktır. Romalılar hadım rahiplerin varlığından sadece rahatsız olmamışlar aynı zamanda da onları bir tehlike olarak görmüşlerdir. Bu sebeple rahiplerin varlığından tedirgin olmuşlardır (Roller, 2004: 279). Çünkü Romalı yöneticiler hadım rahiplerin gerçekleştirdiği sıradışı ayinlerin serbest bırakılmasının devlet için zararlı sonuçlar doğurabileceğini düşünmüşlerdir. Akabinde de bir önlem mahiyetinde Roma vatandaşlarının bu törenlere katılarak kendilerini hadım etmesini yasaklamışlardır. Ancak bu kurallar daha sonra imparatorlar tarafından gevşetilmiştir (Çapar, 1978: 180; Cornell ve Matthews, 1988:

96; Turcan, 1996: 37).

Bu sıradışı rahiplerin izlerine sadece Roma'da değil, daha erken dönemlerde Yunanistan'da da rastlanmaktadır. Yunan edebiyatında *Metagyrtói* olarak kullanılan sözcüğün Gallus ile aynı anlama geldiği düşünülmektedir. Davranışları nedeniyle küçümsenen *Metragyrtoiler*'in nasıl ortaya çıktıkları ve cinsiyetleri tam olarak bilinmemektedir ancak, Gallusların öncüleri oldukları kabul edilmektedir. Bu rahipler Ana Tanrıça kültürünün yeni taraftarlar bulmasında önemli bir role sahiptiler. Zira Phryg Krallığı'nın yıkılmasından sonra dört bir yana dağılarak köyleri ve kentleri ziyaret etmişlerdir. Gittikleri yerlerde tanrıçayı tanıtarak kültürün yayılmasını ve devamlılığını sağlamışlardır (İznic, 2004: 131).

Gittikleri her yerde hor görülen hadım rahipler kült mensupları içerisinde ise son derece saygı değer ve etkili kişilerdi (Roller, 1999: 225). Anadolu'da Pessinus kentinde kendilerine ait küçük bir tapınak devleti kurmayı dahi başarmışlardır. Bu tapınak devleti Hellenistik Dönem boyunca hem dini hem de siyasi bir önem taşımıştır (Mitchell, 1995: 20). Pergamon kralları ile yapılan yazışmalara ait M.Ö. 163 ile 156 arasındaki döneme tarihlenen yedi mektup Pessinus kentinin Hellenistik devletler içindeki yeri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mektuplar Pergamon kralları Eumenes ve Attalos'un Pessinus'taki rahip hükümdarlarla haberleşmesini konu almaktadır. Söz konusu mektupların M.Ö. I. yüzyılda Attaloslar döneminde tanrıçanın tapınağının duvarına kazınmış olduğu düşünülmektedir. Ancak mektuplardan sadece bir tanesi tamamen korunmuştur. Bununla birlikte M.Ö III. ve II. yüzyıllarda Pessinus'ta basılmış olan tanrıça tasvirli sikkeler de devletin varlığına dair bir başka önemli kaynaktır (Kaya, 2000: 72; Rasmussen, 2002:160; Roller, 2004: 192).

Pessinus'ta Ana Tanrıça'ya ait bir tapınak bulunmaktaydı ve tanrıça burada "Agdistis" epitheti ile tapınım görmekteydi (Strabon, XII.5.3). Bu epithete bölgedeki birçok yazıtta rastlanılmaktadır (Çapar, 1978: 194). Ancak söz konusu epithet Phryg dönemine ait yazıtlarda bulunmamaktadır, bununla birlikte Hellenistik Dönem'de çok sık bir şekilde kullanılmıştır. Pessinus'un dışında Dokimeion kentinde basılmış olan sikkelerde de tanrıçaya "Agdistis" denilmiştir. Ayrıca Midas kentinde bulunan yazıtlı küçük sunaklarda da tanrıçaya "Agdistis" olarak seslenilmiştir (Roller, 1999: 196). Tanrıçanın bu epithetinin bir yer adıyla ilişkili olduğu ve Agdos Dağı'ndan türediği

düşüncesi hâkimdir. Söz konusu dağın ise Dokimeion ve Midas kenti civarında bir yerde olduğu varsayılmaktadır (Roller, 1999: 239).

Günümüzde Dağlık Phrygia olarak adlandırılan ve Kütahya (Kotiaieion), Eskişehir (Dorylaion), Afyon (Akroinos) ile Eskişehir'in Seyitgazi (Nakoleia) İlçesi arasındaki sahayı kaplayan bölgede ise tanrıçaya başka bir epithetle seslenildiği görülmektedir. Tanrıçaya burada "Meter Theon" epithetiyle tapınılmıştır. Yukarı Tembris (Porsuk) Vadisi'nde de tanrıça en çok "Ziggotene" ve "Makharia" epithetleriyle tapınım görmüştür. (Kortanoğlu, 2006: 18; Tekin, 2008: 9-10). Tanrıçanın birçok isminin bulunmasının sebebi ise külte ait kutsal mekânların yer aldığı yöreye göre adlandırılmasından kaynaklanmaktadır (Parman, 2002: 21).

Edebi kaynaklara ve arkeolojik verilerere göre tanrıça her ne şekilde adlandırılırsa adlandırılınsın, Ana Tanrıça'nın en önemli kutsal alanı ve merkezi Pessinus kentidir (Parman, 2002: 23). Kentin yönetimini iki başrahip elinde tutmaktaydı, bunlardan birisine Attis diğereine ise Megabyzos denirdi. Attis şehirden birisi iken Megabyzos'un şehre dışarıdan gelen birisi olması gerekiyordu (Uçankuş, 2002: 340). Şehrin yönetimini elinde bulunduran bu rahipler aynı zamanda tanrıçanın adına düzenlenen dini merasimleri idare etmekle de görevliydi (Taşlıkılıoğlu, 1954: 56). Ancak kentte tanrıçaya hizmet eden rahipler sadece onlar ile sınırlı değildi. Kabirler, Korybantlar, Telkinler; Daktiler, Semivirler olarak adlandırılan başka rahipler de bulunmaktaydı (Albayrak, 2007: 154).

M.Ö. II. yüzyılın sonlarında yaşanan bir olay rahiplerin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Diodoros Siculus (Bibliotheca Historike.XXXVI) ve Plutarkhos'un (Marius XVII.5.6) anlattıklarına göre yüzyılın sonlarına doğru Pessinus'taki Ana Tanrıça rahiplerinden birisi olan Battaces Roma'ya gelmiştir. Kendini tanrıçanın görevlendirdiğini iddia ederek; tanrıçanın kutsallığının bozulduğunu ve ona saygısızlık yapıldığını gerekçe göstermiş ve halktan genel kefarete istemiştir. Bunun üzerine rahip, Romalılar'ın ağır hakaretlerine maruz kalmıştır ancak bu durum birden tersine dönmüştür. Çünkü halkı rahibe karşı kışkırtanlardan birisi aniden ölmüştür. Bu ani ölüm tanrıçanın öfkesine yorumlanmıştır, tanrıça kendisine yapılan bu saygısızlığı affetmemiştir. Kendilerinin uyarıldığını düşünen Romalılar akabinde de rahibin isteklerini derhal yerine getirmişler ve rahip hoşnut bir şekilde ülkesine geri

dönmüştür. Bu olay Ana Tanrıça'nın tüm dini uygulamalarının Pessinus'taki kült merkezinin denetiminde olduğunu ve gerektiğinde merkezden müdahale edilebildiğini açıkça göstermektedir (Çapar, 1978: 179; Özkaya, 1999: 308). Ancak bu durum tanrıçanın tüm rahipleri için geçerli değildi. Diğer hadım rahiplerin Romalılar için bir önemi yoktu, genellikle kel, tüysüz ve eş cinsel gibi büyük hakaretlerle aşağılanıyorlardı (Fantham, 2010: 128-129). İlerleyen dönemlerde ise Pessinus'taki rahiplerin de etkinliği azalmıştır. Augustus'un çağdaşı olan Strabon kendi zamanında rahiplerin Pessinus'taki siyasi güçlerini yitirdiklerini bununla birlikte halen dini yetkilerinin devam ettiğini söylemektedir (Strabon, XII.5.3; Roller, 1994: 193).

Pessinus kenti erken dönemlerde pek önemli bir kent değildi buna karşın kentin kaderi gökten düşen ve Ana Tanrıça sembolü olduğuna inanılan siyah idol<sup>8</sup> şeklindeki taşın ününün etrafa yayılmasıyla değişmiştir. Ana Tanrıça'nın sembolüyle birlikte Pessinus kentinin ünü de giderek artmıştır. Bununla birlikte kentin Kral Yolu üzerinde yer alması zamanla önemli siyasi, ticari ve dini bir merkez haline dönüşmesine önemli katkı sağlamıştır. Ana Tanrıça idolü Pessinus ile o kadar özleşmiştir ki kentin isminin de bu gökten düşen siyah taş ile alakalı olduğu kanaati ortaya çıkmıştır. Pessinus'un Yunanca "düşmek" anlamına gelen Πέσσειν kelimesinden türediği düşünülmektedir (Texier 2002: 438; Tuna, 2003: 28). Tanrıçayı idol şeklinde göstermek ise kökü daha derinlerden gelen bir Anadolu geleneğidir. Anadolu'da doğurganlığın ve bereketin simgesi olarak kabul edilen Ana Tanrıça, M.Ö. VII. binyıldan itibaren önce Çatalhöyük'te daha sonraları da Hacılar ve Höyücek'te de idol şeklinde tasvir edilmiştir (Sivas, 2002: 337) (Resim-3).

Romalı yazarlar Pessinus'un tanrıçanın en eski kült merkezi olduğunu iddia etmekteydiler (Roller, 2004: 326). Ancak buna rağmen kente Phryg Krallığı dönemine ait kutsal alan halen gün yüzüne çıkarılamamıştır. Bu konuya dair bilgilerin çoğu kült törenlerinden bahseden epigrafik verilerden elde edilmektedir (Roller, 2004: 326). Pessinus'ta bulan tapınağın planı ise Yunan ve Roma tapınaklarının planına uygun bir şekildedir. Bu sebeple tapınağın Phryg Dönemi'ne ait olmadığı aksine daha sonra yapıldığı görülmektedir. Zira Phryg Krallığı dönemine ait bu şekilde hiç bir tapınak

<sup>8</sup> Tarih öncesi devirden başlayarak tarihi devirlerde de devam eden tanrılara adak olarak sunulan taş, pişmiş toprak bazen de kemikten yapılmış tanrı ve tanrıça heykelcikleri. Ana tanrıça için yapılmış olanları bereketi temsil eder ve tanrıça iri kalçalı ve göğüslü bir şekilde betimlenir. Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993, s.83.

örneği bulunmamaktadır (Tuna, 2003: 26; Albayrak, 2007: 27). Günümüze kadar gelmiş olan kalıntılar ise Augustus'un ölümünden kısa bir süre sonra inşaatına başlanmış olan ve M.S. 14-37 yıllarında, İmparator Tiberius döneminde tamamlanmış olan tapınağa aittir (Albayrak, 2007: 150-151, Claerhout ve Devreker, 2008: 74-75).

Pessinus'a (Ramsay, 1960: 31) tanrıçayı görmeye ve adakta bulunmaya gelen insanların çokluğu burayı bir panayır yerine dönüştürmüştür. Bu sayede kent dini merkez olmanın yanında önemli bir ticaret merkezi haline de gelmiştir (Taşlıkılıoğlu, 1954: 56). Kutsal olarak kabul edilmeye başlanılan kente düzenlenen dini ziyaretler özellikle bahar aylarında yapılmaktaydı. Çünkü öteki dünya ile bu dünya üzerinde döngüsel olarak hareket ettiğine inanılan Attis'in bahar mevsiminde bu dünyaya geri döndüğüne, hatta bahar mevsiminin onun kendisi olduğuna inanılmaktaydı. Phrygia halkı doğanın kış mevsiminde canlılığını yitirmesini Attis'in ölümüyle ilişkilendirmişlerdir. Phrygialılar dondurucu kış günlerinin sona ermesinin ardından mart ayının gelmesiyle birlikte doğadaki yeniden canlanmanın kendilerinde de bir canlılık, hareketlilik sağladığını farketmişlerdir. Hem kendilerinin hem de doğanın hayat dolu hale gelmesini ise Attis'in dönüşü ile gerçekleştiğine inanmışlardır (Taşlıkılıoğlu, 1954: 59). Attis'in yeniden hayata dönüşünü bir ritüel haline getirmiş olan Phrygia halkı için, Plutarkhos şunları söylemiştir “...*Phrygialılar, tanrının kışın uyuduğuna ve yazın uyandığına inanıyorlar, kışın uyuması içi ninniler ve yazın ise onu uyandırmak için şarkılar söylerler*” (Plutarkhos, Moralia.69).

Tanrıça için yapılan ritüeller genellikle dağlarda ve ağaçlık alanlarla gerçekleştirilmekteydi. Törenlerde kutsal sayılan müzik aletleri kullanılarak yapılan müzikle dans ederek ritüel yerine getirilmekteydi (Özbayoğlu: 1999: 227). Başta rahipler olmak üzere tüm Phrygia halkı baharın gelişini kutlamak için yapılan bu ritüellere katılmaktaydı. Hep birlikte yüksek sesle naralar atarak dolaşıyorlardı, keskin flüt sesleri, davul gürültüleri ve zil şıkırtıları eşliğinde Attis'i anıyorlardı. Bu coşkulu ve hareketli törene katılanlar kendisinden geçtikten sonra nefes nefese kalmış bir vaziyette yeni hayatın gelişini beklemekteydiler. Törenin verdiği coşku ve kalbindeki heyecan ile ilahi mutluluğa erişen kişi adeta tanrısal bir cinnet geçirmekteydi. Bu esnada saçları başları karışmış halde ellerinde taşıdıkları yılanlar ve kesici aletler (kama ya da bıçak) ile kendilerini yaralayarak kanlarını akıtı akıtı perişan bir vaziyette etrafta dolanmaktaydılar. Üzerlerinde akan kanları görerek kendilerinden daha da geçen

insanlar ruhlarının da bu sayede yeniden doğacağını inanıyorlardı. Bazıları ise Attis ile aynı kaderi yaşayabilmek için kendilerini hadım ediyorlardı. Bu esrime sona erdiğinde ise tanrıçaya ulaşarak kutsandıklarına inanıyorlardı ve böylece dertlerinden kurtulmuş, huzur bulmuş oluyorlardı (Taşlıklıoğlu, 1954: 60; Burkert, 1999: 183-184).

Roma edebiyatının önemli şairlerinden olan Catullus yapılan bu törenleri konu alan bir şiirinde (Catullus, 63, Ek-7) Ana Tanrıça tapınımını etkili bir şekilde sunmuştur. Catullus şiirinde Attis isimli bir gencin tanrıça ile ilişkisini ele almıştır. Şiirde Catullus tanrıçanın Phrygialı kökenine değinmektedir. Ayrıca tanrıçanın karakterini yansıtan bilgiler de sunmaktadır. Catullus eserinde tanrıçanın karanlık ormanlara olan özel ilgisinden ve orada yaşayan vahşi hayvanların üzerindeki egemenliğinden bahsetmektedir. Ayrıca Attis'in kendini hadım etmek suretiyle bedenini tanrıçaya adadığına da değinmektedir. Tanrıçanın hadım rahipleri olan Galluslar'a ve kült uygulamaları esnasında kullandıkları, zil, davul, flüt, gibi müzik aletlerinin de kült için özel bir yeri olduğuna şiirde rastlamaktayız. Bununla birlikte Catullus tanrıçaya vahşi ve olumsuz bir portre çizmiştir. Catullus'un çizdiği bu olumsuz karakter daha sonra Romalılar arasında yayılan olumsuz görüşlere de öncülük etmiştir (Çapar, 1978: 174; Dürüşken, 2000: 76, Roller, 2004: 290).

Ana Tanrıça adına düzenlenen senelik törenlerin dışında kan sunusuyla ilgili bir takım ritüeller de gerçekleştirilmekteydi. Bunlardan ilki *taurobolium* olarak adlandırılan ve bir çukurun içinde kurban edilen boğanın kanıyla yıkanılan, diğeri ise onun bir benzeri olan *criobolium* yani koç kurbanı töreniydi (Cornell ve Matthews, 1998: 96; Özkaya, 1999: 305). Bu törenlerin Phrygler döneminde uygulanmaya başladığı düşünülmektedir. Zamanla bir takım değişikliklere uğrayarak geç dönemlere kadar devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte erken dönemler için yazılı belgelerin yetersizliği nedeniyle kesin bir şekilde yorum yapmak pek mümkün olmamaktadır. Arkeolojik kalıntılar arasında yer alan kuyulu anıtlar incelendiğinde Phrygler tarafından yapılan uygulamaların bazılarının Roma Dönemin'deki törenlerde de benzer bir şekilde uygulandığı görülmektedir (Özkaya, 1999: 307-309, Burkert, 1999: 13). M.Ö. 90- 20 yılları arasında yaşamış olan Diodorus Siculus'un *Bibliotheca Historike* (Tarih Kitaplığı) adlı eserindeki anlatımı da bunu destekler mahiyettedir: "Cybele'ye gelince, eski zamanlarda onlar (Phrygler) altarlar yaptılar ve her yıl ona kurban törenleri düzenlediler... (Sivas, 2002: 339. Strabon ise Hierapolis kentine geldiğinde görmüş

olduğu taurobolium çukurundan bahsetmektedir. Ayrıca kurban töreni hakkında da bilgiler sunmaktadır; (Albayrak, 2007: 216): “...Plutonium’a gelince: Dağın bir parçası olan ve yüksekçe bir tepenin eteğinde, bir kişinin ancak geçebileceği orta büyüklükte bir çukur vardır; derinliği oldukça fazladır ve bu çukurun çevresi yaklaşık yarım plethron olan dikdörtgen bir parmaklıkla kapatılmıştır. Burası o kadar yoğun ve puslu bir buharla doludur ki insan zemini zorlukla görebilir. Parmaklığın çevresine yaklaşan herhangi bir kimse için hava zararsızdır. Çünkü sakin havada buhar dışarı çıkmaz. Fakat parmaklıktan içeri geçen herhangi bir hayvan derhal ölür. Oraya sokulan boğalar düşerler ve ölürlür. Ben içeriye güvercinler attım hemen öldüler. Fakat hadım olan Galluslar içeriye rahatlıkla girer, çukura yaklaşır, aşağı sarkar, hatta nefeslerini tutarak bu sayede (ben onların yüzlerinde kusacaklarmış gibi bir ifade gördüm) belirli bir derinliğe kadar inerler. Bunlar gibi sakatlanmış olmak (hadım edilmiş) veya sadece tapınağın çevresinde yaşamak ya da tanrısal bir takdire mazhariyet veya da buhara karşı panzehir olarak kullanılan belirli fiziksel güçlere sahip olmak acaba bu bağışıklığın nedeni olabilir mi? (Strabon, XIII.4)”

Tarihçi Dio Cassius da bu konudan bahsetmektedir. Kente yapmış olduğu ziyarette Plutonium adı verilen çukurun havasının hadım rahipler dışında her canlıyı öldürdüğünü yazmaktadır. Hatta kendisi de bir deney yaparak içeriye kuşları bırakmıştır ve onların öldüğünü görmüştür (Dio Cassius. LXVIII.28). V. yüzyılda yaşamış olan Asklepiodotos ise Apollon’a ait tapınağın altında bulunduğunu belirttiği deliğin içerisine girmeye cesaret etmiştir. Zehirli havayı solumamak için pelerinin kat kat yüzüne sardıktan sonra içeride ilerleyebilmiştir. Ancak bir süre sonra karşıya geçemeyeceği bir akarsu ile karşılaşmış ve geri dönmek zorunda kalmıştır (Bean, 2000: 254).

Tanrıça için yapılan bu kurban törenleri ile erginlenme adayının soyut anlamda temizlenmeyi ve günahlardan arınmayı amaçladığı düşünülmektedir (Özkaya, 1999: 305). Günahlarından arınmak isteyen kişi tören için hazırlanan çukurun içerisinde çömelerek üzerinde bulunan ve can çekişmekte olan boğadan akan kanlarla yıkanmaktaydı. Bu kan banyosu sayesinde kişinin kötülüklerden kurtularak yeni bir hayat için günahsız olarak yeniden doğduğuna inanılmaktaydı (Burkert; 1999: 160). Yaşadığı deneyimle tanrıçaya ulaştığını düşünen kişinin bu sayede kaderi de değişmiştir, artık felaketten kurtuluşa doğru bir değişim yaşamıştır (Burkert, 1999:

123). Törenlerin yapılışı konusunda Antik Çağ'ın en büyük Hristiyan şairi sayılan Taracona'lı (İspanya) Prudentius (Peristephanon.10.101.1-50; İplikçioğlu, 1997: 436) ayrıntılı bilgiler vermektedir Dürüşken'in aktardığına göre<sup>9</sup>: *Kurban töreni yerin altında derince kazılmış bir çukurda yapılmaktadır. Son derece görkemli ipek giysiler giyen alnuna bir bant, başına da altundan bir taç geçiren rahip çukura indirilir. Çukurun üstü delikli tahtalarla örülür. Kurban edilecek boğanın iki böğrü ve boynuzlarına çiçek çelenkleri alnuna da, parıltılı metal parçaları takılır. Boğa kurban edildikten sonra, göğsü kutsal bir mızrakla deşilir ve boğanın sıcak kanı dışarı akar. Bu kan buhar çıkararak damla damla aşağıya, çukura doğru süzülür. Çukurdaki rahip ilkönce başını akan damlaların altına koyar, sonra bütün elbisesini ve bedenini bu kana bular. Yanaklarını, kulaklarını, dudaklarını ve burun deliklerini bu kanın altına sokar. Gözlerini bu kanla yıkar, dilini ıslatır ve pıhtılaşmış kanı içer. Diğer görevliler boğanın gövdesini götürürler. Rahip kanlar içinde, kanla ıslanmış başı kana bulanmış sakalıyla kan banyosundan dışarı çıkar. Bu ayinden sonra onun, kurban edilen boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın bir armağanına sahip olduğu düşünülür. Rahip ölümsüzlük için yeniden doğmuştur (Dürüşken, 2000: 80).*

Tanrıça'ya ait önemli bir kült merkezi olan Aizanoi'den kaynaklanan söylence ise çok ünlüdür. Kentinin yaklaşık olarak 2 km. dışında bir kutsal alan olan Meter Steunene mağarası yer almaktadır. Burası yerel olmasına rağmen, zamanla bölgeler arası önem de kazanmış olan bir kült merkezidir. Plinius bu mağara için şöyle yazmıştır “...bölgeye gelen ziyaretçilere, Steunene adını verdikleri yüksek, yuvarlak bir mağara gösterirler. Burası Ana Tanrıça için kutsaldır ve onun bir sembolü bulunmaktadır...” (İznic, 2006: 266)

Burada tanrıçanın yerel ismi Meter Steunene'dir ve bu mağara antik dünyanın en önemli mağaraları arasında sayılmaktadır (Pausanias; X.32.3; Ateş ve Rheidt, 2005: 231). Yerel söylenceye göre Zeus burada doğmuş ve Rhea ile özdeşleştirilen Meter yani Ana Tanrıça da Zeus'un annesi olarak kabul edilmiştir. Pausanias *Periegesis tes Hellados* (Hellas'ın Tasviri) adlı eserinde Aizanoi'ye yerleşen ilk göçmenlerin Arkadia'da bulunan Azania'dan geldiğini yazmaktadır. Aizanoi'ye gelen bu Yunan asıllı topluluk kendi Ana Tanrıçaları olan Rhea'yı Phrygia'nın Ana Tanrıçası ile

<sup>9</sup>Bkz. Prudentius, (1953). *Prudentius In Volume II*, İngilizce'ye Çeviren: H. J. Thomson, The Loeb Classical Library, London. s.294



özdeşleştirmiştir. (Pausanias VIII.4.3; Cramer, 1832: 16; Roller, 2004: 322).

Commodus dönemine tarihlenen ve Aizanoi'de ele geçirilmiş olan bir sikke üzerinde Zeus'un doğuşunun yerel söylenceye göre anlatıldığı görülmektedir. Bu durum Aizanoi'deki bir adak sunağı ve küçük bir kabartma steli ile iki adet terrakotta ile desteklenmektedir (İznic, 2006: 314). Söylenceye uygun betimlemelere sadece Aizanoi kentine ait sikkelerde değil; Akmonia, Apameia, Loadikeia gibi Phrygia'daki kentlerin sikkelerinde rastlanılmaktadır. Sikkelerin üzerinde tanrıça tahta oturmuş bir şekilde kucağında bebek Zeus ile birlikte betimlenmiştir. Söz konusu sikkelerin bazılarında tanrıçanın rahipleri yeni doğmuş olan tanrının çığıklarını bastırmak için kalkanları birbirine vurur halde tasvir edilmiştir (Roller, 2004: 325-326).

Mağarada bulunan adak sunuları buranın kutsal bir işlevini olduğunu ve mağaranın M.Ö. I. yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar tapınak olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir. Mağaradaki çanak çömlek ve terrakotta heykelciklerden oluşan adakların arasında tanrıçayı aslanı ve tefiyle birlikte gösteren betimlemeler de bulunmaktadır. Bunların dışında tanrıçanın kucağında bir çocuğu (Zeus) tuttuğu heykelcik de vardır (Roller, 2004: 323). Civarda bulunan terrakottaların tamamında tanrıça ayakta tasvir edilmiştir. Tanrıçanın bu şekildeki tasvirine sadece Aizanoi'de rastlanılmaktadır. Buradan yola çıkarak bu tipin Meter Steunene'ye ait bölgesel kült heykeli olabileceği düşünülmektedir (Ateş ve Rheidt, 2005: 232). Mağaranın hemen girişinde günümüzde boş olan kayaya oyulmuş kemerli nişler bulunmaktadır. Söz konusu nişler günümüzde boş olmasına rağmen eskiden bu nişlere tanrıçaya ait küçük heykelciklerin ve kabartma türündeki adak sunularının yerleştirildiği varsayılmaktadır. Bu şekilde doğal kayaların üzerine adak nişleri oymak eski bir Phryg geleneğidir ve bu gelenek Roma Dönemin'de benzer şekilde devam ettirilmiştir. Erken dönemlere ait benzer örneklere Aizanoi'nin yakınında yer alan Midas Kenti ve Fındıkta'ki Phryg yerleşmelerinde de rastlanmaktadır (Roller, 2004: 323).

Meter Steunene mağarası M.S. II. yüzyıldan itibaren önemini yitirmiştir. Çünkü Meter kutsal alanının M.S. 126- 157 yılları arasında yapımı tamamlanan Zeus tapınağına taşınmış olduğu düşünülmektedir (Resim-4). Böylelikle baş tanrı ile Ana Tanrıça bir tapınakta yeniden bir araya gelmiştir (Roller, 2004: 324; Erön, 2007: 16). Tapınak otuz altı metre uzunluğunda ve yirmi bir metre genişliğindedir ve altında çok

geniş bir salonu bulunmaktadır. Buraya içeriden merdivenle inilmektedir (Texier, 2002: 296). Bu özel salon ile tanrıçaya Meter Steunene mağarasındakine benzer bir ortam yaratılmak istendiği düşünülmektedir. Tapınağın altındaki temel duvarlarına yerleştirilen küçük pencerelerden giren ışıklar ile de bir mağara ortamı sağlanıldığı görülmektedir (Roller, 2004: 325) (Resim-5). Ancak tapınağın cephesinde bulunan bir yazıt ise bu görüşe karşıt bir fikri ortaya çıkarmıştır. Aizanoi kentinde kazı yapan ekibin bulduğu yazıt bu yeni fikrin en önemli kanıtı olarak gösterilmektedir. Zira 2005 yılında çözümlenen yazıtta; tapınağın sadece Zeus'a adandığı yazılmaktadır. Yazıtta Ana Tanrıça'dan ise hiç söz edilmemektedir. Bu sebeple tapınağın altındaki bölümün Ana Tanrıça için yapılmadığı iddia edilmektedir (Ateş ve Rheidt, 2005: 234).

Aizanoi'deki tapınakta tanrıça için özel bir alan ayrıldığı düşünüldüğünde kültürün farklı bir eğiliminin ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü Ana Tanrıça'nın önceleri "Dağların Anası" olarak kırsal bölgenin koruyuculuğunu üstlendiğine inanılmaktaydı (Roller, 2004: 316). Aynı zamanda tanrıçanın yüksek dağlarda, vahşi hayvanlarla birlikte ormanlarda yaşadığı düşünülüyordu. Tanrıçanın bir tapınak içerisinde yer alması ise onun yeni bir mahiyet kazandığını göstermektedir. Tanrıça artık kent koruyucu bir kimlik kazanmıştır. Tanrıçanın özüne ters olan bu durumun, önce Yunan daha sonra da Roma yönetimine giren bölgenin yaşadığı toplumsal değişimden kaynakladığı düşünülmektedir (Roller, 2004: 316). Kartaca Savaşları esnasında tanrıçayla tanışan Romalılar tanrıçanın kent koruyucu özelliğinden medet umarak onu Roma şehrine getirmişlerdir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde tanrıçanın bu özelliğini Yunan kültürünün etkisiyle kazandığı ortaya çıkarılmıştır. Tanrıça bu dönemden itibaren önünde kutsal hayvanı olan aslan ve başında surlu bir taç ile birlikte tasvir edilmeye başlanmıştır. Başındaki surlu taç ise onun artık kent koruyucu bir kimlik kazandığını göstermektedir (Çapar, 1978: 177; Tuna, 2003: 28).

Tanrıçanın anayurdunda ise kült anlayışı Roma Dönemi'ne gelinceye kadar yerel geleneklere uygun olarak devam etmiştir. Ancak bölge Roma hâkimiyetine girdikten sonra insanların kendilerini güvende hissetmeleri için dağlık alanlardaki kalelere sığınmalarına gerek kalmamıştır. Bu sebeple dağlardaki kutsal alanların bulunduğu bölgelerdeki nüfus azalmıştır ve zamanla buralar terk edilmiştir. Bunun sonucunda da tanrıçanın kimliği bu türden değişikliklere uğramıştır (Roller, 2004: 321).

Tapınım gördüğü süre boyunca birçok kültür tarafından benimsenen Ana Tanrıça tanıdığı her topluma kendisinden bir şeyler kattığı gibi onlar da tanrıçanın kültürünün şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Çok uzun süre tapınım gören Ana Tanrıça kültü Hristiyanlık'ın ortaya çıkmasıyla birlikte etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Pagan inançlarının yeniden canlandırmak için uğraş veren ve Ana Tanrıça'ya özel bir saygı duyan hatta onun için bir söylev yazan İmparator Iulianus bile bu çözülmeyi durdurumamıştır. Nihayetinde M.S. 391 yılında İmparator Theodosius'un Hristiyan olmayan bütün tapınım biçimlerini yasaklamasıyla birlikte tanrıçanın tapınımı sessiz sedasız bir şekilde ortadan kalkmıştır (Burkert, 1999: 94; Baydur, 1999: 89; Dürüşken, 2000: 40).

### 3.2. Phrygia'da Artemis Kültü

Tanrıça Artemis tanrısal bir çift olan Leto ve Zeus'un ikiz çocuklarından kız olanıdır. Apollon bilimin ve sanatın tanrısı olarak şehirli bir kimliğe sahiptir, ancak Artemis kardeşinin aksine yabanıl ve bağımsız bir karaktere sahiptir, tanrıçanın en büyük özelliği ise vahşi doğaya ve avcılığa olan düşkünlüğüdür. Hayvanlar ve bitkiler üzerinde egemen bir güce sahip olan Artemis bu sebeple *Potnia Theron* yani "vahşi hayvanların efendisi" unvanına sahiptir. Artemis ve kardeşi ok ve yay kuşanmış şekilde tasvir edilmektedir. Apollon gümüş yayla birlikte tasvir edilirken Artemis altın yaylı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça altın yayıyla hedefi şaşırmadan attığını vurur, veba mikrobunu taşıyan oklarıyla suçluları cezalandırırdı (Burkert, 1998: 149; Agizza, 2001: 52; Albayrak, 2008: 170; Graves, 2010: 100; Erhat, 2011: 57).

Artemis kültü, Anadolu, Mezopotamya, Suriye, Lübnan ve Filistin yoluyla Mısır'a, Ege adalarıyla Girit'e bütün Akdeniz kıyılarına; Yunanistan, İtalya'ya kadar yayılmış olan Ana Tanrıça kültürünün bir parçası olarak kabul edilebilir. Toprak ve bereketi simgeleyen Ana Tanrıça'ya her dönemde ve her bölgede farklı isimlerle tapılmıştır. Ana Tanrıça'nın bir yansıması olarak kabul edilen Artemis'in Anadolu'daki kökeninin; Çatalhöyük'te yapılan kazılar sonucunda Neolitik Dönem'e kadar gittiği anlaşılmıştır. Dönem eserlerinde tanrıça abartılmış şekilde yapılmış karın ve göğüslere sahiptir, aynı zamanda cinsiyet organını üçgen biçimde belirtilerek doğurganlık ve dişilik özellikleri öne çıkarılmıştır. M.Ö. 6500- 7000 yılları arasına denk gelen bu dönemde dişiliğin ve doğurganlığın ön plana çıkarıldığı Ana Tanrıça karakteri

Cybele'den Artemis'e kadar devam etmiştir. Geçen uzun zaman dilimi içerisinde farklı kültürler tarafından kabul gören tanrıça sadece isim değişikliklerine uğramıştır. Hititler Kupapa, Kubaba ya da Hepa adını vermişlerdir. Suriye'den Arabistan'a kadar olan bölgede ise Lat, Roma'da Diana, Magna Mater, Girit'te Rhea, Lykia'da Leto olarak adlandırılmıştır. Antik yazarlar ise Ana Tanrıça kültürünün kaynağını Anadolu'da göstermekle birlikte bu kadar derine inmezler. Onlara göre tanrıça kaynağını Phrygler'den almıştır. Farklı bölgelerde çeşitli yansımaları olan tanrıçanın Yunan kültürünün içerisinde de bir takım özellikler kazanarak başkalaşıma uğradığı ve Artemis'e dönüştüğü düşünülmektedir. Ancak tanrıçanın Yunanistan'da Artemis adıyla ne zaman tapınım görmeye başladığı tam olarak bilinmemektedir bununla birlikte Artemis'in Phrygia, Lydia ve Girit inanışlarının etkisinde kalarak şekillendiği görülmektedir. (Kulaçoğlu, 1992: 15; Alanyalı, 2002: 2; Roller, 2004: 135; Erhat, 2011: 56-59)

Anadolu'daki Artemis tapınımı ise bölgesel özellikler taşımaktadır. Anadolu'da tapınım gördüğü en önemli kült merkezleri Ephesos ve Perge'dir. Bu iki merkezde tanrıça yerel unsurlarla özdeşleşmiş ve Anadolu'ya has Artemis karakteri ortaya çıkmıştır. Anadolulu Artemis olgun bir kadın görüntüsündedir ve bereketi temsil eden çok sayıda göğüsleri bulunmaktadır. Bunun dışında her zaman, yanında duran iki aslanın arasında betimlenmiştir. Bu haliyle Yunanistan'da tapınım gören Artemis karakterinden çok farklı bir görünüştür. Zira Yunan Artemis'i sırtında sadağı, mini tuniği, yanında köpeği ile genç kız şeklinde tasvir edilmektedir. Görüldüğü üzere iki tanrıça arasında muazzam bir fark bulunmaktadır (Albayrak, 2008: 160).

Anadolulu Artemis'in karakterini ele aldığımızda tarih öncesi dönemlerden itibaren Anadolu'da tapınım gören Ana Tanrıça'nın karakterinin izlerini yakından görürüz. Aynı kökte buluşan bu iki tanrıçanın benzer yönlerinin başında ikisinin de vahşi doğaya ve yabani hayvanlara olan düşkünlüğü gelmektedir. Artemis'in hayvanlarla birlikte betimlenmesi ve onların efendisi olması bir Anadolu motifidir. M.Ö. II. binyılda Kültepe-Kaniş, Acmhöyük, Alişar gibi merkezlerde ele geçen tabletlerde tanrıçaya Kubaba denilmekteydi. Söz konusu merkezlerde rastlanılan ve Ana Tanrıça'ya ait figürlerde de tanrıça vahşi hayvanlarla birlikte betimlenerek hayvanlar üzerindeki hâkimiyeti gösterilmiştir. Aynı tasvirlerle Hitit İmparatorluğu Dönemin'de de rastlanılmaktadır. Kesintiye uğramadan sürekli gelişen Ana Tanrıça karakteri

devamlılığını Phryg Krallığı Dönemin’de de sürdürmüştür ve tanrıçanın hayvaların hakimesi işlevinde her hangi bir değişim olmamıştır. Tanrıça bu dönemde de iki yanında duran aslanlar ile birlikte betimlenerek vahşi hayvanlar üzerindeki gücü açıkça gösterilmiştir. Aynı güce Artemis’te de rastlamaktayız. Artemis’in hayvanların hakimesi anlamında olan *Potnia Theron* unvanı Ana Tanrıça ile aynı işleve sahip olduğunun bir göstergesidir (Kulaçoğlu, 1992: 12). Yunanistan’da bulunmuş olan ve M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenen bir kabartama da Artemis ile birlikte arka ayakları üzerine dikilmiş ve ağızları kükrer gibi açılmış iki aslan betimlenmiştir. Phrygia’da ki benzer örneklerde de Ana Tanrıça iki yanında duran şaha kalmış hayvanlarla birlikte betimlenmektedir. Artemis’in Ephesos’ta bulunan kült heykelinin de en alt kısımda işlenmiş olan hayvan figürleri ile tanrıçanın hayvanlar üzerindeki hâkimiyetini gösterilmiştir (Resim-6).

Kendine mekân olarak yüksek dağları seçen Ana Tanrıça şehrli bir kimliğe sahip olmaktan ziyade vahşi doğayla iç içedir. Tanrıçanın çıplak kayalıklarda yaşadığına inanılıyordu ve bu sebeple kutsal alanları genellikle kayalar üzerine kurulmuştur, adakları ve sunakları da buralarda yapılmıştır. Artemis’in karakterinde de şehrli unsurlara rastlanmaz o doğanın kentleşmemiş tanrıçasıdır ve boy ölçüşülemez bir avcı olarak vaktinin tamamını doğada geçirmektedir. Tanrıçanın bu karakterini babası Zeus ile aralarında geçen bir konuşmadan da rahatlıkla anlayabiliriz: Artemis daha küçük bir çocukken, onu dizlerine oturtan babası Zeus; tanrıçaya kendisinden hediye olarak ne istediğini sorar. İstediklerini birer birer sıralayan Artemis son olarak babasına bana istediğin şehrleri verebilirsin ama çoğunlukla dağlarda yaşayacağım için sadece bir tanesi bana yeterli olacaktır demiştir (Işık, 1999: 2-3; Belli, 2001: 37-41; Agizza, 2001: 52; Graves, 2010: 100).

Ana Tanrıça’ya ait bir başka tasvir biçimi ise idol şeklindeki heykellerdir. Tanrıçanın bu şekildeki en ünlü sembolü Pessinus kentinden Roma’ya götürülmüş olan siyah taştır. Bu sembol Anadolu’daki Ana Tanrıça tasviri anlayışını çok iyi yansıtmaktadır. Zira kökeni çok eskilere dayanan bu geleneğin Anadolu’da daha sonraki dönemlerde de devam ettirildiğini görüyoruz. Perge’de bulunan ve Anadolulu Artemis tipini yansıtan sikkeler de bunun güzel bir kanıtıdır. Perge sikkelerinde Artemis bir tapınak içerisinde betimlenmiştir. Bu durum tıpkı Pessinus’taki tapınakta olduğu gibi tanrıçanın gökyüzünden düşmüş meteor taş olarak kabul edildiğini göstermektedir.

(Tuğrul, 1958: 49; Işık, 1999: 18; Belli, 2001: 41; Çaylı, 2008: 145; Albayrak, 2008: 160; Erhat, 2011: 60).

Kültepe’de bulunmuş olan Orta Tunç Dönemi’ne ait bir heykelde ise Ana Tanrıça gövdesinde yapışık ikizleri ile birlikte betimlenmiştir. Tanrıçanın çocukları olarak kabul edilen bu betimleme daha sonra İonia’da daha da somut bir hale getirilmiştir ve tanrıça omzunda oğlu, elinde kızıyla birlikte betimlenmiştir. Bu iki kardeş ilerleyen dönemlerde ise Leto’nun çocukları Apollon ve Artemis kimliğine bürünmüşlerdir. Buradan yola çıkarsak Leto’nun Anadolu’nun Ana Tanrıçası’nın yerini aldığı ve Artemis’in Ana Tanrıça’dan bir parça olarak dünyaya geldiğini söyleyebiliriz (Işık, 1999: 16).

Ana Tanrıça’nın Yunan panteonundaki yansıması olan Artemis aslında Phryglerin tanrıçası Cybele’ile büyük benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte Anadolu’da M. Ö. IV. yüzyıldan başlayarak M.S. II. yüzyıla kadar süren dönem içerisinde Artemis’in heykellerinde ve betimlendiği sikkelerde değişime uğradığını görmekteyiz. Bu süreç içerisinde Yunanlı unsurların giderek arttığını görmekteyiz. Bu değişim özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi’nde en üst seviyeye gelmiştir (Albayrak, 2008: 161). Roma İmparatorluk Dönemi’nde kentlerin devletten maddi yardım alabilmeleri için Yunan soyundan geldiklerinin ispat etmeleri gerekmektedir. Bu sebeple Anadolu’da özellikle İmparator Hadrianus Dönem’inde Yunanlı unsurlar yerel unsurların yerine geçmiştir (Albayrak, 2008: 99). Yaşanan köklü değişimin sonucunda ortaya çıkmış olan Artemis’in Ana Tanrıça’dan sıyrılmış karakterinin Phrygia’daki varlığına ait izleri bu bölümde ele alacağız. Ancak şunu söylemeliyiz ki Phrygia’ halkı bir Ana Tanrıça olarak Cybele’ye daha çok itibar göstermiştir. Bunu bölgede Artemis’e ait yazıtların azlığından ve Artemis’in betimlendiği sınırlı sayıda bulunan sikkelerden rahatlıkla anlayabiliriz.

Denizli il sınırları içerisinde bulunan Attouda antik kentinde bulunan sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla kentte Artemis tapınım görmüştür (Albayrak, 2008: 84). Söz konusu sikkenin arka yüzünde Artemis khitonlu, genişçe bir kalathosun üzerine sarılmış ve uçları yere kadar uzanan bir başörtüsü takmış halde, kolları iki yana açılmış kült heykeli olarak betimlenmiştir (Resim-7). Trajanus dönemine tarihlenen sikkenin üzerinde bulunan Artemis betimlemesi Lydia kentlerinde rastlanılan Artemis Anaitis ile

büyük benzerlikler göstermektedir. Bu sebeple Attouda'da tapınım görmüş olan Artemis'in de Anaitis epithetine sahip olduğu düşünülmektedir (Sevin, 1975: 45; Albayrak, 2008: 85). Anaitis sıfatı Perslerin dinine ait olan tanrıça Anahita'nın Yunanlaşmış halidir. Anahita Perslerin dini kitabı Avesta'da geçmektedir. Anahita burada bir su tanrıçası olarak görünmektedir. Irmak, göl, deniz, canlılarda meni ve vajinal akıntı ile ilişkilendirilen bu tanrıça kozmik düzenin korunmasına yardımcı bir dişi ruh özelliğine sahiptir. Avesta'da fiziksel özellikleri de açık bir şekilde anlatılan Anahita iri göğüslü bir genç kıza benzemektedir ve belini bir kemerle sıkarak göğüslerine daha da dolgunluk vermektedir. Ayrıca başında yıldızlı ve ışıltılı bir taç bulunmaktadır ve değerli mücevherler takmaktadır (Varenne, 2000: 34-35).

Hint-Avrupa dinlerinde genellikle dişi tanrılara pek rastlanılmamaktadır. Bu sebeple Pers tanrıçası olarak kabul edilen Anahita'nın daha köklü bir Ana Tanrıça geleneği olan Anadolu ile olan etkileşim sonucunda ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir. Zaten tanrıçanın fiziksel özellikleri değerlendirildiğinde Anadolu'nun Ana Tanrıçası ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira her iki tanrıça dişiliği ve doğurganlığı temsil etmektedir. Bunun bir göstergesi olarak da belirgin vücut hatlarına sahiptirler. Kısaca Anahita'nın kökenini Anadolu'dan alan bir tanrıça olduğunu, Pers kültüründe yeniden şekillenip Persler'in hakimiyeti esnasında Anadolu'da yayıldığını söyleyebiliriz. Antik yazarlardan Berossos'un belirttiğine göre Anahita Pers Kralı Artaxerxes tarafından Lydia bölgesine getirilmiştir. Lydia'nın Ana Tanrıçası'na benzeyen bu kült Hellenize olarak Artemis Anaitis kültüne dönüşmüştür ve bu kült Lydia'nın Hypaipa, Kadoi kentleri ile bir Karia kenti olan Kidramos'ta yoğun bir şekilde tapınım görmüştür. (Sevin, 1975: 45; Varenne, 2000: 34;).

Attouda kentinin konumuna bakarsak, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Salbakos Dağı'nın kuzeyine yakın, doğu yamacına doğru uzanan bir alanda yer aldığını görmekteyiz. Konumu itibari ile Attouda Phrygia'daki Lykos Vadisi kentlerinden ziyade Karia bölgesinin kentleri ile yoğun bir ilişki içerisinde bulunmuştur. Hatta Roma Dönemi'nde Karia'nın sınırlarına dâhil olmuştur. Bu sebeple Attouda kenti sikkelerinde görülen Artemis figürünün Artemis Anaitis olma olasılığı yüksektir (Ramsay, 1960: 145, Söğüt, 2006: 385-391, Albayrak, 2008: 84-85, Miranda ve Guizzi, 2008: 23).

Phrygia'da Attouda'nın dışında Artemis Anaitis'e Peşemit'te (Eskişehir) de

rastlanılmaktadır. Tanrıça ile ilişkili olduğu düşünülen bir yazıt bulunmuştur. M.S. II. yüzyılın sonlarına ya da M.S. III. yüzyılın başlarına tarihlenen bu yazıt yöre halkından olan bir aile tarafından diktirilmiştir (MAMA, X.344; İznik, 2006: 239). M.Ö. 133-148 yıllarına tarihlenen Apameia kent sikkelerinde de Artemis Anaitis betimlemeleri bulunmaktadır (Tekin, 2003: 212-213) (Resim-8).

Attouda'da bulunan bir başka sikkede ise Artemis iki geyiğin ortasında Artemis Ephesia kült heykeli hilal ve yıldız ile birlikte betimlenmiştir (Albayrak, 2008: 85). Artemis Ephesia, Ephesos kentinin yerel tanrıçasıdır ve kült heykeli bir model işlevi görmektedir. Ephesos'ta şekillenen bu kült zamanla Anadolu'nun diğer kentlerine de yayılmıştır. Phryg tanrıçası olan Cybele'den türemiş olan bu tanrıça Ephesos kenti için çok önemliydi ve bu önemini M.S. IV. yüzyıla kadar korumuştur. Hatta tanrıça için yapılmış olan tapınak antik dünyanın en önemli eserleri arasında sayılmaktadır. Bununla birlikte Artemis Ephesia'nın Anadolu'daki Artemis algısını yansıttığını söyleyebiliriz. Ephesos'taki Artemis Ephesia'ya ait olan tapınakta tanrıça kendine özgü biçimde çok memeli bir heykel ile betimleniyordu, doğurganlığının simgesi olan bu göğüsler bir Ana Tanrıça olarak onu, "avcı" karakteri ön planda olan Yunan Artemis'inden ayırmaktadır. Ephesos'ta şekillenmiş olan bu kült heykeli tapındaki varlığını M.S. III. yüzyılda Gotların tapınağı yıkışına dek korumuştur (Clayton ve Price, 2000: 85; Price, 2004: 223-224).

Tanrıçanın tasvirinin dışında kült uygulamaları da Anadolu'yu unsurlar özellikle de Phrygia'ya ait unsurlar içermektedir. Zira Ephesos'ta Cybele'ye ait arkeolojik belgelerin varlığı M.Ö. VI. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ana Tanrıça'ya ait uygulamalar uzunca bir süre devam etmiş ve Artemis kült uygulamalarına da kaynaklık etmiştir. Ephesos'ta Artemis adına düzenlenen şenliklerde halkın tanrıçayı görebilmesi çok büyük bir önem taşıyordu. Bu sebeple tanrıçanın rahat bir şekilde görülebilmesi için tapınakta büyük bir pencere bulunmaktaydı. Bu pencere Cybele için Phrygia kırsalında yapılmış olan kutsal alanlardaki kayalara oyulmuş nişlere benzetilmektedir. Kayaların içine oyulmuş olan nişlerin içerisine de Cybele'nin heykelleri koyularak tanrıçanın görülmesi sağlanmaktaydı (Clayton ve Price, 2000: 84-85; Alanyalı, 2002: 3).

Artemis Ephesia kültürüne ait izlere Hierapolis kentinde de rastlanılmaktadır.



Kentte Artemis kültü açısından en önemli eser tanrıçanın kardeşi Apollon ile birlikte betimlendiği tiyatro kabartmalardır. Artemis Ephesia'ya ait kabartmalardaki betimlemeler bir kuşak halinde sıralanarak en uzun sahneyi oluşturmaktadır (Resim-9). Ayrıca tanrıçanın betimlemerinde hem Anadolu karakterini yansıtan Ephesos hem de Yunanistanlı karakterini yansıtan avcı kimliğine yer verilmiştir Kabartmaların ilk bölümünde külte tapınan üç kız yer almaktadır. İkinci bölümde ise Artemis Ephesia'ya tapınan iki kadın figüründen oluşan kompozisyon bulunmaktadır. Bu kabartmada betimlenen Artemis, Ephesos'taki geleneksel kült heykelinden farklılıklar göstermektedir. Kült heykeli Hierapolis'te bir takım değişikliklere uğratılarak daha sade bir hale dnştirlmştir. Bu değişim sonucunda tanrıçanın göğüsleri ile birlikte eteğindeki motiflerin sayısı da azalmıştır. Aynı zamanda yanındaki hayvanların duruşları da farklı biçimdedir (Resim-10). İstenilerek yapılan bu değişikliklerin bölgesel ve dönemsel etkilerden kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. (ubuk, 2008: 40-41).

nc bölümde ise kurbanlık boğa götüren adakı figürü yer almaktadır. Dördüncü bölümde de boğayı ağaca bağlamış olan adakı betimlenmiştir. Sonraki bölümde ise adaklık boğayı götüren erken figürü ile birlikte elenk taşıyan kadın figürü bulunmaktadır. Altıncı bölümde adakı başının üstünde meyve sepeti taşır halde boğayla birlikte yer alırken yedinci sahnede adakının boğayı tapınak altarına gtrş betimlenmiştir (Resim-11). Sekizinci sahnede ise su serpererek ve flt alarak boğa kurban edenleri kutsayan bir kadın betimlenmiştir. Bir sonraki bölümde ise boğanın kurban edililişine yer verilmiştir. Onuncu bölümde ise sunağın başında, tütsü ve libasyon yapan figür betimlenmiştir. Son bölümde de Artemis Ephesia'ya tapınan rahibe olduğu düşünülen başı örtülü bir kadın figürü yer almaktadır (ubuk, 2008: 41-43) (Resim-12).

Hierapolis'te bulunmuş olan kabartmaların arasında Artemis'in doğumunun (Resim-13) ve çocukluğunun betimlendiği sahneler de bulunmaktadır (ubuk, 2008: 17-29). Kabartmalarda işlenen tanrıçanın doğumuna ve çocukluğuna ait mitolojik öykü ise şöyledir; tanrıça Leto kızını doğururken hiç doğum sancısı çekmemiştir. Hatta tanrıça ikiz kardeşi Apollon'dan bir gün önce doğmuş ve hemen ayağa kalkarak kardeşini doğururken annesine yardım etmiştir. Kardeşinin doğumu esnasında annesinin çektiği acılardan çok etkilenen Artemis babası Zeus'un dizlerine oturarak ondan hayatı boyunca bakire olarak kalmayı talep etmiştir. Bu sebeple tanrıçanın işlevleri arasında doğum

tanrıçası olarak gebe kadınlara yardım etmek de bulunmaktadır (Agizza, 2001: 52; Çubuk, 2008: 30; Graves, 2010: 100).

Tanrıçanın bir çocuk olarak betimlenmesine çok nadir rastlanılmaktadır. Yanında kardeşi olmadan babası Zeus'un dizlerine oturan çocuk tiplmesine ise ilk kez Hierapolis kabartmalarında rastlanılmıştır (Çubuk, 2008: 31) (Resim-14).

Artemis'e ait bir başka sahnede ise Avcı Artemis betimlenmiştir. Kabartamada tanrıçanın ava hazırlanışı ve av esnası yer almaktadır (Resim-15). Tanrıçanın babasından isteklerinden birisinin daha konu olarak işlendiği bu sahnenin mitolojik öyküsü ise şöyledir: Tanrıça babasından rahatça avlanabilmesi için bir yay ve meşale gibi yanan oklar, dizlerine kadar uzanan safran elbiseler ister. Kızının bu isteklerini kabul eden Zeus, Artemis'in taleplerininin tamamını yerine getirmiştir. Artık büyümüş olan tanrıça yeteneklerini ve gücünü göstermeye başlamıştır. Bundan sonra tanrıçanın en büyük zevki vahşi hayvanları kovalayarak onları avlamak olmuştur (Çubuk, 2008: 31-32; Graves, 2010: 100).

Tanrıçanın betimlendiği bir başka sahne ise Niobidler sahnesi olarak adlandırılmaktadır. Bu sahnede işlenen konu ise şöyledir: Bir düzine çocuğu olan ve bununla durmadan öğünen Thebai Kraliçesi Niobe bir gün halkına şunları söylemiştir: Leto benim yanımda nedir ki, onun sadece iki çocuğu var, benimkiler ise onların altı katı. Üstelik ben bir kraliçeyim, o ise Delos'a sığınmıncaya kadar yersiz yurtsuz birisiydi. Artık ona değil bana tapacaksınız. Niobe'nin böbürlenmesine Leto çok üzülür, bunu gören Apollon ve Artemis, Thebai'ye giderler ve oklarıyla Niobenin çocuklarını birer birer öldürürler (Resim-16). Bu olaydan ötürü yüreği adeta taş kesen ve gözlerinden oluk oluk yaşlar akan Niobe'yi tanrılar devamlı ağlayan bir taş parçasına dönüştürmüşlerdir (Çubuk, 2008: 35; Hamilton, 2004:178).

Hierapolis Tiyatrosu'nda betimlenmiş olan Artemis sahneleri dışında kentin sikkelerinde de Artemis figürlerine rastlanılmaktadır. Hierapolis kentinin bu sikkeleri Ephesos ile ortak basılmıştır. Bu sebeple sikkelerde Artemis Ephesia kült heykeli betimlenmiştir. Commodus Dönemine ait olan ve M.S. 177-192 yılları arasına tarihlenen sikkelerde Apollon ile birlikte iki geyik arasında Artemis Ephesia kült heykeli yer almaktadır. (Ramsay 1895: 88; Franke, 2007: 230; Çubuk, 2008: 41).

Hierapolis'in komşusu olan Laodikeia'ya ait sikkelerde de Artemis Ephesia'nın kült heykeline rastlanılmaktadır. Ancak burada tanrıça ile birlikte Zeus, onun asası ve kutsal hayvanı olan kartal betimlemeleri de yer almaktadır (Franke, 2007: 229) (Resim-17). Artemis betimlemeli sikkelere Roma İmparatorluk Dönemin'de bölgenin bir başka kenti olan Aizanoi'de de rastlanılmaktadır (Tekin, 2003: 207-208) (Resim-18).

M.Ö. I. yüzyıla tarihlenen ve Apameia'da bulunmuş sikkelerde ise Artemis ile birlikte Marsyas da betimlenmiştir (Resim-19). Sikkelerin üzerinde Marsyas, çifte flüt çalarak sağa doğru ilerlemektedir. M.S. 138-244 yılları arasına tarihlenen sikkelerin üzerinde ise Artemis Ephesia kült heykeli ile birlikte tanrıçanın sağında ve solunda birer geyik bulunmaktadır. Ayrıca sikkenin üzerinde tanrıça ile birlikte Nehir Tanrısı Maindros ve Marsyas betimleri de bulunmaktadır (Franke, 2007: 200)

Denizli'nin Honaz İlçesi yakınlarında Lykos Vadisi'nin kentleri arasında yer alan Kolossai bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Hierapolis ve Laodikeia gibi ekonomik açıdan güçlü kentler ile komşu olan Kolossai komşularına göre sönük kalmaktadır. Bu sebeple kentte çok az sikke basılabilmıştır. Bununla birlikte bu az sayıdaki sikkelerin üzerinde Artemis tasvirleri yer almaktadır. Kentte bulunan bir sikkenin arka yüzünde Artemis'in av sahnesi betimlenmiştir (Resim-20). M.S. 193-211 yılları arasına tarihlenen ve Septimus Severus dönemine ait olan bu sikkenin üzerinde yer alan betimlemede Artemis elinde yayıyla, geyiklerin çektiği bir biga<sup>10</sup> içerisinde ok atarak domuz avlamaktadır (Strabon, XII.8.C577; Ramsay, 1960: 146; Texier, 2002: 399-400; Franke, 2007: 196; Umar, 2008: 84).

Sanat eserleri ve sikkelerde Artemis'e ait betimlemelere rastlanılmasına rağmen tanrıçaya ait kitabelerin sayısı oldukça azdır. Bunun arkasında yatan sebep ise Phrygia'da Cybele kültürünün daha yaygın olmasıdır. Cybele'nin Phrygia'da neredeyse tek ilah gibi tapınım görmesi ve kökeninin daha eskilere dayanması Artemis kültürünün yayılımını doğal olarak sınırlamıştır. Bununla birlikte ele geçirilen az sayıdaki yazıtlardan birisi Uşak'ın Sivaslı İlçesi'nin Selçikler Köyü yakınlarında yer alan ve Phrygia Pacatiana sınırları içerisinde bulunan Sebaste kentinde bulunmuştur. M.S. 128 yılına tarihlenen yazıttan, kentte Artemis ve Apollon adına bir tapınak inşa edildiği anlaşılmaktadır. İki tanrının birlikte yan yana görüldüğü bir başka kent ise Aizanoi'dir.

<sup>10</sup> Romalılar'ın iki at koşulan, iki tekerlekli cenk, zafer alayı ve koşu arabası.

Kentte Asklepiades adlı bir kişi tarafından yaptırılan Artemis Tapınağı bulunmaktadır. Tapınağın başlıkları üzerinde Asklepiades'in adına uzun bir yazıt yer almaktadır. İon nizamında yapılan tapınağın İmparator Claudius döneminde inşa edildiği düşünülmektedir (Tuğrul, 1958: 52; Fıratlı, 1972: 109-110).

Anadolu'da prehistorik dönemlerden beri tapınım gören Ana Tanrıça'nın bir yansıması olan Artemis, bölgede farklı epithetler altında tapınım görmüştür. Tapınımı Hristiyanlık dönemine kadar süre gelen ve Hristiyanlık üzerinde de etkileri devam eden Artemis kültü yukarıda da dediğimiz gibi Phrygia bölgesinde Cybele tapınımının daha yaygın olması sebebiyle gölgede kalmıştır. Ayrıca arkeolojik verilerde yetersiz kalınca Phrygia'daki Artemis kültü hakkında pek fazla bilgiye sahip olmak şu an için mümkün değildir (Bayladı, 1998: 96-98; Albayrak, 2008: 168).

### 3.3. Phrygia'da Zeus Kültü

Zeus Antik Çağ Yunan ve Roma dünyasının en büyük tanrısıdır. Baş tanrı olan Zeus tanrıların tanrısı, tanrıların babası, evrenin efendisi olarak kabul edilmiştir. Bir Hint-Avrupa gök tanrısı olan Zeus'un tüm doğayı kontrol edecek gücü bünyesinde barındırdığına inanılmıştır (Eliade, 2003: 305; Erhat, 2011: 293). Zira o yağmurun yağmasını sağlamaktadır, ayrıca gök gürültüsü, yıldırımlar ve fırtına da onun kontrolü altındadır. Bu sebeple tanrının gökyüzünün sadece efendisi olduğuna değil aynı zamanda gökyüzünün kendisi olduğuna inanılmıştır (Şahin, 2001: 1; Eliade, 2005: 110).

Zeus'un Yunan tanrısı olarak kabul edilmiş olmasına karşın, kökeni konusu son derece tartışmalıdır. Bununla birlikte Zeus'un "Baba Tanrı" kimliğe sahip olması Yunan toplumsal düzeninin ataerkil yapısından kaynaklanmaktadır. Zeus baba tanrı kimliği ile ilişkilendirilen gök tanrılarının içerisinde bu kimlikle en çok özdeşleşendir. Yunan toplumunun erkek egemen ataerkil yapısıyla evrilen Zeus'un, anaerkil düzenin beşiği olan Anadolu'da da çok uzun süre tapınım görmesi ise dikkat çekici bir konudur. Söz konusu durum Ana Tanrıça inancının en yaygın ve en baskın olduğu Phrygia'da çok daha ilginç bir hal almaktadır (Şahin, 2001: IX). Ancak burada baş tanrı Zeus'un farklı bir kimliğe büründüğünü söylemek yerinde olacaktır. Zira Yunanistan'da tapınım gören Zeus ile Anadolu'da tapınım gören tanrı arasında benzerlikler olduğu gibi önemli farklılıklar bulunmaktadır. Zeus esasen gök ve göksel olaylarla ilişkilendirilen bir tanrıdır. Tanrıya Yunanistan'da yağmurlu anlamına gelen *Ombrios* ve *Hyetios*, rüzgârı

estiren anlamında *Urios*, yıldırım gönderen anlamında *Astrapios* ve göğü gürleten anlamında *Bronton* sıfatlarıyla seslenilmiştir. Yağmur onun kontrolü altında olduğu için toprağın verimliği ona bağlıdır bu sebeple *Georgos* yani çitçi olarak da adlandırılmıştır. Ancak tanrı Anadolu'da bu özelliklerinin yanında “Koruyucu, Gözeten Tanrı” kimliğini de kazanmıştır. Öncelikle ailenin ve soyun koruyucusudur. Aynı zamanda kırsal yaşamın, ürünlerin, otlakların ve hayvanların da koruyucusudur; bolluk ve bereket sağlamaktadır. Zeus kültü Anadolu'ya geçtikten sonra bu yeni kimliğini yerel tanrılar ile birleşerek elde etmiştir. Yani tanrı Anadolu'da kendi karakterinden sıyrılarak bölgesel epithetler almak suretiyle bir Anadolu tanrısı kimliğine bürünerek tapınım görmüştür. (Şahin, 2001: 1-191,192; Eliade: 2005, 110).

Yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere sadece Zeus değil, diğer Yunan tanrıları da Anadolu'nun Hellenleşme sürecinde yerel tanrılar ile birleşerek hem farklı bir kimliğe bürünmüşlerdir hem de yeni isimler almışlardır. Bu durum yeni bir dini anlayışın bölgeye girdikten sonra bölgede var olan eski inanç tiplerinin yok olmadığını aksine birliktelik ve uyum gösterdiğine işaret etmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bulunmuş olan yazıtlarda sıkça rastlanılan bu durum; Yunan tanrılarının adı altında yerel kültürlerin yeni duruma adapte olarak varlığını koruduğunu ortaya koymaktadır (Akyürek Şahin, 2006: 3).

Söz konusu durum Phrygia'da da bir farklılık göstermemektedir. Bölgede Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle de M.S. II ve III. yüzyıllarda farklı epithetler olarak tapınım görmüş olan birçok tanrının varlığına rastlanılmaktadır. Söz konusu tanrıların arasında Zeus'a ait olan kültler ise çok büyük bir grubu kapsamaktadır. Tanrı kırsal yaşamın hâkim olduğu Phrygia coğrafyasında genellikle hava tanrısı ya da bereket tanrısı kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır (Akyürek Şahin, 2006: 3). Ayrıca kırsal kesimin Baş Tanrısı olarak köylülerin, ürünlerin, otlakların ve hayvanların koruyucusu görevindedir. Bölgede çeşitli epithetler olarak tapınım görmüş olan Zeus kırsal hayatla olan yakın ilişkisinden dolayı “Çiftçi Tanrı” olarak adlandırılmaktadır (Şahin, 2001: 19; Akyürek Şahin, 2001: 163).

Phrygia'da bulunan yazıtlar, tanrının neredeyse bölgedeki her yerleşim biriminde farklı isimler altında tapınım gördüğünü göstermektedir. Zeus'a ait olan kültler Phrygia'da Roma Dönemi öncesinde tapınım görmeye başlamış ve hiç bir

kesitiye uğramadan Hristiyanlık'ın bölgede yayılmasına kadar devam etmiştir. Hatta Hristiyanlık'ın yayılmasından sonra da varlığını kısmen korumuştur. Bu uzun süreç boyunca kültün içerisinde yer alan Phrygia'ya ait yerel özellikler büyük oranda korunmuştur. Zira ele geçirilen yazıtlarda Zeus'a ait eptihetlerin birçoğu Roma Dönemi'nde de yerel dil kullanılarak yazılmıştır. Phryg Krallığı'nın yıkılmasıyla birlikte bölgede azalan Phrygce metinler M.S. II. Yüzyıldan itibaren Neo-Phrygce olarak Yunan harfleriyle yeniden yazılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak bölgenin yerli halkının kendine özgü özelliklerinin ve kültürünün hala devam ettiğini söyleyebiliriz. (Drew-Bear, 1984: 110; Aytacılar, 2009: 8).

Phrygia coğrafi yapısı itibariyle doğal korunaklı bir alandır ancak, bunun sonucu olarak da bölge dış dünyaya kapalı bir halde idi ve bölgenin dışarıyla etkileşimi son derece kısıtlıydı. Coğrafi şartların oluşturduğu bu durumun Phrygia'nın inanç dünyası üzerinde de aynı etkiyi gösterdiğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda da tanrının bölgeye has bir kimliği ortaya çıkmıştır. Zeus diğer tapınım gördüğü alanlardan farklı bir biçimde Phrygia'da bölgeye has bir şekilde; hayvanlar, bukranon<sup>11</sup>, üzüm salkımları ile birlikte betimlenmiştir (Şahin, 2001: 191).

Pagan kültürlerinde tanrılar kimi zaman neden olucu kimi zaman da tedavi edici bir role bürünmüştür. Bireyin sağlığı ya da hastalığı, mutluluğu ya da mutsuzluğu, başarısı ya da başarısızlığı onun tanrıyla ilişkisinin bir sonucudur (Augé, 2010: 62-64). Kısaca insanların kendi ihtiyaçlarına göre tanrılar yarattığını ve bu tanrıyla kendi ihtiyaçlarına göre bir ilişki içerisine girdiklerini söyleyebiliriz. Bu bağlamda tanrıların adları ne olursa olsun, insanların günlük sorunları ile ilgili bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Phrygia'da ise halkın tarım ve hayvancılık ile uğraşması onların günlük yaşamlarını, tanrılarla olan ilişkilerini de paralel yönde etkilemiştir. Zira onlar tanrılardan genellikle hava olaylarıyla ilgili isteklerde ya da boluk bereket, verimlilik talebinde bulunmuşlardır. Ayrıca ürünlerinin ve hayvanlarının korunması için de tanrılara sığınmışlardır.

M.S. II.- III. yüzyıla tarihlenen Afyon'un, Emirdağ İlçesi'nin Kurudere Köyü'nde ve Kütahya'nın Altıntaş İlçesi'nin Pınarcık Köyü'nde bulunmuş olan adak stelleri sayesinde çiftçilikle geçimini sağlayan bölge insanının tanrıları ile olan

<sup>11</sup> Antik Çağ'da mimari süslemede kullanılan öküz kafası. S. Saltuk, a.g.e. s.43.

ilişkilerini öğrenebilmekteyiz (Yıldızturnan ve Drew – Bear, 1997: 25). Baş tanrıya burada farklı isimler ile tapılmıştır. Tanrı Alsenos, Petarenos, Ampellicos, Ampeleites, Thallos epithetlerini almıştır (Mitchell, 1995: 20; Yıldızturnan ve Drew – Bear, 1997: 25; Şahin, 2001: 14). Söz konusu tanrıların hepsi kırsal hayat ile yakından ilişkilidir. Ancak bazılarının almış olduğu epithetlerden bu tanrıların fonksiyonu açıkca anlaşılmaktadır. Zeus Thallos “Genç fidanları koruyan Zeus” anlamındayken, Zeus Ampellicos ve Zeus Ampeleites “Üzüm bağlarını koruyan Zeus” anlamındadır. Zeus Alsenos ise köylüler için çok önemli olan sürülerin ve tarımın koruyucusu işlevine sahiptir (Yıldızturnan ve Drew-Bear, 1997: 33; Şahin, 2001: 14; Kaizer, 2007: 446).

Kütlere ait kutsal alanlar genellikle tepe eteklerinde veya nehir kıyılarında yer almaktadır (Price, 2004: 172). Kutsal alanlar tanrının evi olarak kabul ediliyorlardı ve kırsal yerleşimin en önemli dini sahalarıydı. Çünkü geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan bu insanların mahsullerinin ve hayvanlarının tanrı tarafından korunması sağlamak için adaklarını bu kutsal alanlarda sunuyorlardı (Özlem, 1998: 28). Tanrıya adakta bulunanların önemli bir kısmını çobanlar oluşturmaktaydı. Çobanlar adakların üzerinde keçeden yapılmış sivri külahlı kepenekleriyle betimlenmiştir (Resim-21). Çobanların dışında kadınlar tarafından sunulmuş olan adaklar da bulunmaktadır. Sayıları az olmakla beraber kölelere ait olan adaklara dahi rastlanılmaktadır. Bölgede bulunan adaklarda; hayvanların, özellikle çift süren öküzlerin sağlığına yönelik isteklere ve bununla ilgili betimlemelere sıkça yer verilmiştir (Resim-22). Ayrıca sağlık sorunlarına yönelik yapılmış kabartmalar da bulunmaktadır. Bu kabartmalarda göz, el, kol, bacak, göğüs vb. vücut organlarına ait tasvirler yer almaktadır. Ayrıca ziraatta kullanılan araç-gereçlerin betimlendiği örneklere de rastlamak mümkündür (Yıldızturnan ve Drew – Bear, 1997: 26).

Yukarı Tembris (Porsuk) Vadisi’nde bulunan Appia kentinde Zeus Ampeleites’e ait kabartmalarda tanrı; eyerli atlar, boyunduruklu öküzler, hayvan sürüleri betimleri ile birlikte sakallı, sağ eli göğüs üzerine konmuş olarak tasvir edilmiştir. Tanrının bu betimleme biçimine bölgede farklı bir epithetle Zeus Thallos olarak da rastlanılmaktadır. (Mitchell, 1995: 18; Şahin, 2001: 17) Appia’nın kuzeyinde bulunan ve Zeus Ampeleites kutsal alanına çok yakın Pınarcık’ta da tanrının benzer betimlemelerine rastlanılmaktadır. Ancak burada farklı bir epithetle Zeus Andreas olarak tapınım görmüştür. Tanrının bu epitheti sadece birkaç stelde yer almaktadır. Dorylaion

ya da Kotiaieion yöresinde bulunmuş olan kabartmalı beyaz mermer stelde ise Zeus Ampeleites ile aynı olduğu düşünülen Anpelites epitheti kullanılmıştır (Şahin, 2001: 19-21).

Kuzeybatı Phrygia’da bulunan Dorylaion ve Nakoleia kentlerinde “Gürleyen Zeus” anlamına gelen ve bir fırtına tanrısı olan Zeus Bronton kültünün izlerine sıkça rastlanılmaktadır. Zira kültün kökenin de söz konusu saha olduğu kabul edilmektedir. Zeus Bronton’un erken dönemlerde yerli adı Bennios olup zamanla bunun değişerek Bronton haline dönüştüğü düşünülmektedir (Ramsay, 1960: 159; Şahin, 2000: 37; Trombley, 2001: 110).

Hava olayları ile doğrudan ilgili olan bu tanrının kökeninin çok eski dönemlere, Hititler’e hatta onlardan daha öncesine kadar gittiği düşünülmektedir. Kültün yayılım alanı sadece Dorylaion ve Nakoleia kentleri ile sınırlı değildir. Phrygia-Bithynia sınırını oluşturan bölge ile Orta Sakarya kıvrımı arasında bulunan sahada tanrıya adanmış çok sayıda adak bulunmuş ve bu adakların sayısı sürekli artmaktadır. Zeus Bronton, Aizanoi kenti ve bölgedeki diğer yerleşim birimlerinde farklı adlarla aynı işleve sahip bir tanrı olarak tapınım görmüştür. Zeus Bronton bölgenin diğer tanrılarında olduğu gibi buralarda da yine kırsal hayatın gereklilikleri ile ilişkilendirilmiş bir kimliğe sahip bereket tanrısıdır. Bölge halkı Zeus Bronton’un kendileri için yaşamsal öneme sahip olan yağmuru kontrol altında tuttuğuna inanmışlardı. Ancak tanrının mahiyetini bununla sınırlı tutmamışlar kendilerinin, ailelerinin, hayvanlarının ve tüm mal varlıklarının koruyucusu olduğunu da düşünmüşlerdir (Akyürek Şahin, 2001: 163; Akyürek Şahin, 2006: 15-16; Trombley, 2001: 80).

Zeus Bronton’un en çok tapınım gördüğü bölgenin kabaca bugünkü Eskişehir yöresini kapsadığını söyleyebiliriz. Kültün ortaya çıktığı düşünülen Dorylaion ve Nakoleia kentleri de Eskişehir’in sınırları içerisinde bulunmaktadır. Söz konusu alanda tanrıyla ilgili çok sayıda eser ele geçirilmiştir. Bulunan eserlerin büyük bir kısmını adak stelleri ve mezar taşları oluşturmaktadır. Bulunan adaklar kırsal yaşam ile yakından ilgilidir. Zira taşların üzerinde sıklıkla saban, öküz, başak, çiftçilikte kullanılan aletler betimlenmiştir (Akyürek Şahin, 2001: 167).

Eserlerin önemli bir kısmı Seyitgazi’nin köylerinde bulunmuştur. En çok eserin



bulunduğu yer ise Ayvacık Köyü'dür. Ayvacık'ta bulunan eserlerin sayısının çokluğu burada tanrıya ait bir kutsal alanın olabileceği düşüncesini akıllara getirmiştir ancak, şu an için kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Bununla birlikte Seyitgazi'nin kuzeyinde yer alan Yazıdere köyü yakınlarında bulunan bir antik köy yerleşiminde ise Zeus'a ait bir tapınak bulunmaktadır. Tapınağın içerisinde bulunan adaklar buranın Zeus Bronton kutsal alanı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Kutsal alanda ele geçirilen yazıtların birçoğu basit adaklardan oluşmaktadır ve ne yazık ki kült hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir (Akyürek Şahin, 2006a: 89-90). Yapılan adakların bir topluluk tarafından sunulmadığı, bireylere özellikle de çiftçilere ait olduğu görülmektedir. Söz konusu adakları kişiler genellikle kendileri ve aileleri adına yapmışlardır. Bununla birlikte sayıları bir kaç taneyi geçmeyen tüm köy için yapılmış adaklar da bulunmaktadır. Kişisel ihtiyaçların ön planda tutulması sebebiyle adaklardan kültün örgütlenmesi hakkında yeterli bilgiyi edinmemekteyiz. Buradan yola çıkarak Phrygia'nın dağlık bölgelerinde kültlerin, çok iyi örgütlenmeye sahip topluluklardan oluşmadığını daha ziyade bireysel tapınım gösterdiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte yazıtlar sayesinde bu kutsal alanda tanrının burada sadece Zeus Bronton epitheti ile değil Zeus Limnenos epitetiyle de tapınım gördüğünü anlaşılmaktadır (Price, 2004: 174; Akyürek Şahin, 2006: 5-6;).

Adaklar ve mezar taşlarında Zeus Bronton bazen saçlı sakallı büst şeklinde, yanında kartalıyla bazende tek ya da iki bukranon ile birlikte betimlenmektedir. Bu adakların Phrygia halkının geçimini sağlamasında önemli yeri olan sığırlar için yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira halk sığırların tanrı tarafından bu şekilde korunduğuna inanmaktaydı. Bukranionun kullanıldığı betimlerde, arkada bir boyunduruk görünmektedir. Bu durum betimlemelerin çift sürmeyle yani sığırlarla ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Bahsedilen betimlemelerin dışında sıklıkla rastlanılan bir başka betimleme şekli daha bulunmaktadır. Bu betimlemelerde çelenklere yer verilmektedir ve tanrı elinde bir üzüm salkımı tutmaktadır. Tanrıya adanmış olan yazıtların çoğunda "ürün-ekin için" ifadelerine rastlanılmıştır, buradan tanrının ürünleri koruyucu bir özelliğinin de olduğunu anlaşılmaktadır. Tanrının yağmura ve güneşe hükmederek hava olaylarını kontrol ettiği, bu sayede de hem ekinlerin yetişmesini sağladığı hem de onları koruyarak olgunlaştırdığı kabul edilmektedir (Şahin, 2001: 39; Akyürek Şahin, 2001:167-168).

Kutsal alanda tapınım gören diğer tanrı Zeus Limnenos'a ait adaklar da Zeus Bronton'a ait adaklardan farklılık göstermemektedir. Bununla birlikte Zeus Limnenos'a ait olanlar sayıca daha fazladır. Kutsal alanda birlikte tapınım görmeleri bu iki tanrının birbirleriyle etikileşim içerisine girerek benzer bir kimlik oluşturduklarını düşündürmektedir. Zira yazıtlar iki tanrının da bereket tanrısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Zeus Limnenos'un ismine kutsal alanın dışında hiç bir yerde rastlanılmamıştır. Bu sebeple tanrının isminin civarda bulunan bir yerleşim biriminin adından türediği düşünülmektedir. Söz konusu yerin adının ise "Limne" ve ya benzer bir ada sahip olduğu varsayılmaktadır. Muhtemelen burası önceden bir göl veya su birikintisinin yakınlarında bulunuyordu bu sebeple de Limnenos epithetinin kullanıldığı düşünülmektedir (Akyürek Şahin, 2006: 13-15).

Zeus Bronton Kuzey Batı Phrygia'da Tembris Nehri (Porsuk Çayı) yöresinde de yerel hali olan Zeus Bennios ile birlikte tapınım görmüştür. Bölgede bulunan adaklardan her iki tanrının da farklı epithetlere fakat aynı işleve sahip oldukları anlaşılmaktadır. Her ikisi de iklim ve bereket tanrısı kimliğindedir (Şahin, 1986: 267; Şahin, 2001: 32-33). Benzer bir örneğe günümüzde Altıntaş civarında bulunan Prapennisais adlı yerleşim biriminde de rastlanılmıştır. Bölgede bulunan yazıtlarda tanrının adı hem Zeus Benneus hem de Zeus Bennios olarak geçmektedir. Tanrının adının bu şekilde kullanıldığı başka bir örneğe de henüz rastlanılmamıştır (Ramsay, 1960: 156-157).

Aizanoi'de bulunan ve Zeus'a ait olan tapınaktaki yazıtlarda tanrının Aezanenenis ya da Aezaniticus epithetlerini aldığı görülmektedir. (Texier, 2002: 303; Şahin, 2001: 3). Tapınakta bulunmuş olan bir sunağın üzerindeki yazıtta ise tanrının adı "Veren, Verici, Cömert Tanrı" anlamına gelen Zeus Anadotes olarak geçmektedir (Şahin, 2001: 19). Bir arşitrav parçası üzerinde ise tanrının adı Zeus Aizanon yani "Aizanonlar'ın Zeus'u" olarak geçmektedir. Buradan yola çıkarsak tanrının aynı tapınakta farklı epithet altında tapınım gördüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz (Mama, IX.11; Şahin, 2001:2; İznik, 2006: 309).

Yukarıdaki bilgileri bir araya getirek değerlendirdiğimizde Dorylaion ve Nakoleia tapınım gören Zeus Bronton, Yazıdere Köyü'ndeki tapınakta rastlanılan Zeus Limnenos'un ve Praipennisais'lerin taptığı Zeus Benneus ya da Zeus Bennius aynı tanrı

olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Aizanoi’de çok farklı epithetler ile tapınım görmesine rağmen bu tanrıların hepsinin de Zeus Bronton ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kültlerin M.Ö. 900 ya da daha önce bölgeye gelen Avrupalı kabilelerin tanrısı olduğu ve bu kabilelerin yerli halkın inancı olan Cybele kültüründen etkilenerek bu kültleri şekillendirdikleri düşünülmektedir (Ramsay, 1960: 159). Aizanoi’de bulunan erken dönemlere ait Zeus kutsal alanı ise M.S. II. yüzyılda bir tapınak haline dönüşmüştür (Roller, 1999: 322). Söz konusu tapınağın eskiden siyasi güçleri de bulunan rahiplerin ya da rahip hükümdarların kontrolü altında olduğu düşünülmektedir. Rahipler tanrının emirlerini halka bildirmek ve tefsir etmek suretiyle tapınakta hüküm sürmüşlerdir (Ramsay, 1960: 159). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu yönetim şekli Cybele kültürünün etkisinden kaynaklanmaktadır zira bölgede Aizanoi dışında Pessinus’ta da rahiplerin egemen olduğu bir yapılanma görülmüştür<sup>12</sup>.

Aizanoi’deki tapınakta baş tanrı Zeus ile Ana tanrıça Meter’in birlikte tapınım görmüş olduğu düşünülmektedir<sup>13</sup>. Yerel söylenceye göre Zeus tapınağın yakınındaki Meter Steunene adlı mağarada doğmuştur ve tanrıça Zeus’un annesidir (Pausanias VIII.4.3; Roller, 2004: 322). Bölgede bulunan bir sikke üzerinde tanrıça mağaranın içerisinde oğlu Zeus’u tutar durumda gösterilmiştir. Bu da Zeus’un Ana Tanrıça’nın mağarasında doğup daha sonra Aizanoi’ye geçtiği varsayılmaktadır (Şahin, 2001: 2).

Kuzeybatı Phrygia’da Zeus bir başka yerel kült olan Hosios kai Dikaios ile birleşerek birlikte tapınım görmüştür (Şahin, 2001: 60). Hoios kai Dikaios kültü M.S. I. yüzyıldan itibaren belgelenmeye başlamaktadır ve özellikle M.S. II. ve III. yüzyıllarda Roma İmparatorluk Dönemi’nde kırsal kesimde doruk noktasına ulaşmıştır (Akyürek Şahin, 2004: 6; Şahin, 2001: 61). Hosios kai Dikaios kültürünün merkezinin Phrygia olduğu sanılmaktadır ve bölgede özellikle Dorylaion, Nakoleia, Kotiaieion, Aizanoi’de tapınım görmüştür. “Kutsal ve Adil Tanrı” anlamına gelen Hoios kai Dikaios bölgenin diğer tanrıları ile birlikte tapınım görmüştür ve tanrı genellikle terazi ve sopa ile birlikte betimlenmiştir (Resim-23). Tanrının elinde tuttuğu sopa cezayı, terazi ise ilahi adaletin

<sup>12</sup> Bkz. Phrygia’da Ana Tanrıça Kültü.

<sup>13</sup> Aizanoi kentinde kazı yapan ekibin bulduğu bir yazıtın üzerinde tapınağın sadece Zeus’a adandığı yazılmaktadır ve Ana Tanrıça’dan hiç bahsedilmemektedir bu sebeple Zeus’un tapınağı tanrıça ile paylaşmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bkz. Güler Ateş ve Klaus Rheidt, “Aizanoi 2005 Ve 2006 Yılı Çalışmaları”, *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 29.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:II, Kocaeli, 2006 s. 234.

ölçüsünü simgelemektedir. Böylece Zeus kişilerin ve halkın kaderini, adaleti ile tayin eden tanrı kimliğine bürünmüştür (Şahin, 2001: 60; Akyürek Şahin, 2004: 6; Lieu, 2008: 59).

Hosios Kai Dikaios kültü Anadolu’lu Yahudiler’in inancı olan Theos Hypsistos kültüründen etkilenerek Zeus Hypsistos epitheti ile birlikte tapınım görmüştür. Zeus Hypsistos’un Anadolu Yahudileri’nin en büyük tanrısı olduğu kabul edilmektedir. Phrygia’da bulunmuş olan bir adak stelinde Hypsistos epitheti, Hosios Kai Dikaios epitheti ile birlikte kullanılmıştır. Bazende sadece Zeus Hypsistos olarak adlandırılmıştır. Ancak Hypsistos kültü salt Zeus’a özgü bir kült değildir, daha çok tarıma yönelik karakter içeren Sami kökenli bir kültür ancak, bölgesel kimlik ile uyumluluk gösterdiği için Phrygia’da da saygınlık görmüştür (Şahin, 2001: 64).

Phrygia’da Roma İmparatorluk Dönemi’nde tapınım görmeye başlayan bir başka Zeus Kültü ise Zeus Sabazios kültürüdür. Tanrının adının Sebazios, Sabazius, Sabasius Zabasius, Sabadios, Sabasis ve Sebadius olarak da geçtiği yerler bulunmaktadır. Thrako-Phrygia kökenli olan kült çok geniş bir alana yayılmıştır ve Anadolu, Yunanistan, İtalya ve İspanya ya kadar yayılmıştır. Kült Anadolu’da Phrygia dışında Karia, Kappadokia, Kilikia’da bölgelerinde de yoğun bir şekilde tapınım görmüştür. (Şahin, 2001: 159-161).

Köken olarak bir bitki ve bereket tanrısı olan Zeus Sabazios zamanla Phrygia’nın koruyucusu görevini de üstlenmiştir. Tanrının simgesi olan el şeklindeki asaların Suriye’den Anadolu’ya göçmüş olan Yahudiler’in etkisi ile Phrygia’ya gelmiş olduğu düşünülmektedir. Tanrının koruyucu kimliğinin de bu etkileşim sonucu ortaya çıktığı ve simgelenen ellerin tanrının elleri olduğuna; “*Tanrının Kutsayan ve Kurtarıcı Elleriyle*” kötülükleri kovduğuna inanılmıştır (Şahin, 2001: 161).

Zeus Sabazios adına her yıl 21 Mayıs’da tanrının yeniden doğuşu için bayramlar düzenlenilmekteydi. Gece-gündüz devam eden bu kutlamalarda ateş ve güneş kutsal bir mahiyete sahipti. Mazdeizm ile alakalı olan dualizm inancı ile benzerlikler gösteren tanrı bu sebeple bazen Sabazios Ahura Mazda olarak adlandırılmıştır. Pers kültüründen etkilenmiş olan bu kültürün ritüelleri Phrygia’nın geleneksel kült uygulamalarına uyumluluk göstermektedir. Esrik rahipler eşliğinde yapılan şenliklerde tanrı egzotik bir

kimliğe sahip olduğu görülmektedir. (Şahin, 2001: 162).

Mazdeizm inancına göre evrende hiç bir şey yok edilemez ve yoktan var edilemez. İnsanların yaşadığı dünya iki yaratıcının diyalektiğine dayanmaktadır. Dünya iyiler ve kötüler arasında bölünmüş ve bu iyiler ile kötüler sürekli bir çatışma halindedir. Bu diyalektik iyiliğin sahibi olan Ahura Mazda'nın kötülüğe yani Ahriman'a karşı zaferinden doğmuştur (Şahin, 2001: 5; Eliade, 2003: 385).

Perslerin Anadolu üzerinde hüküm sürdüğü zamanlarda giderek yayılan bu inanış Phrygia'da da etkisini göstermiştir. Aynı tanrı Phrygia'da Zeus Ahura Mazda adıyla tapınım görmüştür. Tembris (Porsuk) Vadisi'nde bulunan bir yazıtın üzerinde tanrının adı "Persler'in Zeus'u" olarak geçmektedir. Tanrı Yunan etkisiyle farklı bölgelerde Zeus Oromasdes ve Zeus Stratios olarak adlandırılmıştır (Şahin, 2001: 9). Kullanılan epithetler farklı olsa da tanrının işlevi değişme göstermemiştir, iyiliğin kötülüğe karşı olan mücadelesi olan diyalektik varlığını korumuştur (Şahin, 2001: 137).

Zeus'un en çok kullanılan epithetlerinden birisi de Zeus Soter/Soter'dir. Koruyucu tanrı kimliğinde olan tanrı Yunanistan kökenlidir. Yunanlar'ın kendilerini Perslerden, Zeus Soter/Soter'in koruduğuna inanmışlardır. Yunanistan dışında da birçok yerde görülen bu kült Phrygia'da da yaygındır. Laodikeia kentinin anıtsal giriş kapısında tanrı, kurtarıcı Zeus Soter/Soter olarak geçmektedir. Ayrıca tanrı kentin Apollon ile birlikte baş tanrısı idi (Şahin, 2001: 173-174). Laodikeia da Zeus Soter/Soter'e adanmış adakta tanrı, kalın yün bir giysisi üzerindeki *hymation* ile betimlenmiştir (Guizzi, 2008: 91). Laodikea sikkeleri üzerinde de Zeus betimlemeleri bulunmaktadır. Sikkelerde Zeus ve Zeus Aseis olmak üzere iki farklı epithete rastlanılmaktadır. Aseis sıfatının ne anlama geldiği kesin olmamakla birlikte; Arapça *aziz* kelimesinden türediğine dair varsayımlar bulunmaktadır. Ancak Sami bir tanrı olan Azizos ile etimolojik açıdan kurulmak istenen bu benzerliğin geçersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Bu görüşün ortaya atılmasında kentin kurucuları olan Seleukosların Suriye merkezli bir devlet olmasının etkili olduğu görülmektedir (Şahin, 2001: 25; Bean, 2000: 267-268) Aslında tanrının ismi yerel bir isimdir ve "As" kökü bölgede Phrygia'da bulunan Asiokôme yerleşimi ile çok yakındır. Zeus Aseis kültürünün kutsal hayvanı ise keçidir. Zeus'un keçi ile ilişkisini ise Thrakia-Phrygia ilişkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Şahin, 2001: 25). Tanrı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen

sikkelerin üzerinde ise Laodikenos olarak da geçmektedir (Şahin, 2001: 91; Şimşek, 2007: 34).

Zeus kültü Laodikeia kentinin kuruluşundan itibaren tapınım görmüştür. Kent kurulduğunda Seleukos yönetimine bağlı üst sınıftan birisi tarafından kontrol edilmekteydi. Ayrıca erken dönemlerde Lodikeia’da çeşitli görevlere ayrılmış kent gibi düzenlenmiş iki köy bulunuyordu. Baş tanrılar olan Zeus ve Apollon adına yapılan bayramları düzenlemek bu köylerin görevleri arasında bulunuyordu. Hatta Plinius’a göre Laodikeia kenti bu köylerden birisi olan Diospolis köyü üzerinde gelişmiştir. Bu köyün ismi de zaten Zeus’tan türemiştir (Miranda ve Guizzi, 2008: 21; Bean, 2000: 265)

Bölgenin farklı kentlerinde ise bazen Zeus ve Apollon ortak epithet ile tapınım görmüşlerdir. Zeus ve Apollon’un epitheti olan Sozon bir Anadolu tanrısıdır ancak zamanla Zeus’un epitheti olarak değiştiği düşünülmektedir. Zeus Sozon bir güneş tanrısı işlevindedir. Tanrının bu epithetine bölgede bulunmuş olan bazı sikkelerde (Şahin, 2001: 176) ve Nakoleia’da bulunmuş olan bir sunakta Apollon ile birlikte rastlanılmaktadır. Üzüm salkımı ve yaprak kabartmalı bu sunakta tanrının Zeus Eukhodotes ve Zeus Thymelikos olmak üzere başka yerde rastlanılmayan iki farklı epitheti de bulunmaktadır (Şahin, 2001: 50).

Laodikeia’nın komşusu olan Hierapolis, “Kutsal Şehir” anlamına gelmektedir. Bu ismi almasında kentte bulunan birçok tapınağın etkili olduğu düşünülmektedir. Kentte birçok tanrı tapınım görmüş ancak, tanrıların hepsine ait tapınak bulunmamaktadır (Bean, 2000: 251). Tapınım gören tanrılardan birisi de Zeus Olympios’tur. Olympos, Yüksek Dağ, Uludağ anlamına gelmektedir. Bu kültürün tapınım gördüğü saha ise bir hayli geniştir (Şahin, 2001: 121-122).

Roma İmparatorluk Dönemi’nde Hierapolis kenti Zeus adına düzenlenen bir bayrama ev sahipliğini yapmaktaydı. Anadolu’nun çeşitli kentlerinde daha önceleri düzenlenen bayram Hierapolis kentinde M.S. 249? yılında kutlanmaya başlanmıştır. *Olympia* adı altında gerçekleştirilen bu bayramda kutsal mahiyeti olan bazı yarışmalar yapılmaktaydı (Şahin, 2001: 129-132).

Kutlamalar hakkındaki bilgileri kentte bulunmuş olan bir yazıt sayesinde

öğrenmiş bulunmaktayız. Söz konusu yazıt kentin dini yaşamının anlaşılmasına önemli bir katkı yapmıştır. Yazıt kendini kutsal olarak tanımlayan bu kentin dini topluluklar üzerindeki merkezi rolünü de açıkça ortaya koymaktadır (Ritti, 2006: 194). Zira yazıtta Hierapolis'in ayrıcalıklı durumunu gösteren bölümler bulunmaktadır. Ayrıca yazıtın son bölümlerinde üzerinde Zeus kültüyle ilgili dini törenlerin gerçekleştirildiği tarihlerin belirtildiği kutsal bir takvim de oluşturulmuştur. Bu takvim ilk olarak tarlalarda ekim çalışmalarının başladığı zamana denk gelen 6 Kasım'da yapılan bir törenden bahsetmektedir. Mayıs ayı içerisinde gerçekleştirilen ve doğanın yeşermesi nedeniyle düzenlenen bir başka tören ise tanrının mevsim dönümüyle bir bağlantısını olduğunu göstermektedir. Tanrı adına düzenlenen en önemli törenler ise yazın gelmesiyle birlikte haziran ayı başlarında yapılan arınma törenleriydi. (Ritti, 2006: 164-165).

Birçok tanrıya inanılan Hierapolis kentinde Zeus'un farklı epithetlerine de bir arada rastlanılmaktadır. M.S. III. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta ve sikkede Zeus Bozios adı geçmektedir. Sikkenin ön yüzünde tanrının başı yer almaktadır, arka yüzünde ise tanrı elinde çift ağızlı balta tutar halde betimlenmiştir (Şahin, 2001: 36). Bulunan bir başka sikke üzerinde de Zeus Troios epitheti yer almaktadır (Şahin, 2001: 186). Bulunan bir onur yazıtında ise Zeus Mossyneus epitheti geçmektedir (Şahin, 2001: 111).

Adına törenler düzenlenen ve Phrygia'da birçok kentte tapınım görmüş olan Zeus, insanların tanrılara kendi çıkarları ve istekleri doğrultusunda kimlik ve işlev kazandırdığının en güzel örneğidir (Şahin, 2001: 190). Kırsal kesimin baş tanrısı olarak Phrygia'da köylülerin, ürünlerin otlakların ve hayvanları koruyucusu kimliği ile yüzyıllar boyunca tapınım görmüştür, insanların yardımcısı ve kollayıcısı olmuştur ancak diğer bütün pagan tapımları gibi o da Hristiyanlık'ın bölgede yayılmasıyla birlikte etkisini yitirmiştir.

### **3.4. Phrygia'da Dionysos Kültü**

Dionysos, her kış ölen ve her baharda canlilik kazanmasıyla doğanın bir parçası olan; üzümün, şarabın, sarhoşluğun, çılgınlığın, doğadaki kontrol edilemez gücün ve gizemin tanrısıdır. Tanrının varlığına önce Anadolu ve Yunanistan'da, daha sonra da Roma olmak üzere tüm Antik Çağ coğrafyasında rastlanılmaktadır. Dionysos yer ve zaman farkına bağlı olarak, bazı yerlerde üzüm-şarap tanrısı bazılarında ise tiyatro ve

sahne sanatları tanrısı, kimi zaman ise yerel ihtiyaçlara göre şekillendirilmiş dinsel bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlardan elde edilen bilgiler neticesinde özellikle Roma İmparatorluk Dönem'i Anadolu'sunda Dionysos'un bolluk-bereket getiren bir tanrı mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır (Hoşafcı, 2007: 8; Öztürk, 2010: 35).

Tanrının işlevinin çeşitlilik göstermesinde şühesiz geniş bir coğrafyaya yayılmasının etkisi büyüktür. Dionysos tapınımı bin yıldan daha uzun bir süre boyunca Yunanistan, Ege Adaları, Anadolu, Mısır ve Roma'da devam etmiştir, bu sebeple kültürün bölgeler arası etkileşim sonucu evrildiği düşünülmektedir. Hatta bazı araştırmacılara göre Dionysos tek bir tanrı değildir, her coğrafyanın özelliklerini kendi kişiliğine katmış bir tanrılar bileşimidir. Bununla birlikte nerede olursa olsun tanrının karakterinin en önemli yansıması sarhoşlukla karışık esrik bir dini heyecana sahip olmasıdır (Taşlıkılıoğlu, 1952: 181; Iversen, 2000: 767-768).

Tanrının kökeni konusu ise son derece tartışmalıdır bu konuda birçok fikir ortaya atılmıştır. Tanrının kökeni araştırılırken geniş bir coğrafyanın taranması gerekmektedir. Genel olarak Dionysos'un Tharkia kökenli bir tanrı olduğu kabul edilse de Phrygia kökenli olduğu düşüncesi de hakimdir. Euripides ve Arianus'a göre tanrı Anadolu kökenli bir Lydia-Phrygia tanrısıdır. Euripides'in tragediasında tanrı "Lydia ve Phrygia'nın altın ovalarından geldiğini" söylemektedir (Arrianos, V.1-2; Otto, 1965: 52; Detienne, 2000: 172; Öztürk, 2010: 37; 2011 Erhat, 94).

Dioysos'un Yunan kökenli bir tanrı olmadığı ise son derece açıktır. Herodotos'a göre Dionysos Yunan pantheonuna en son dâhil olan tanrıdır. Hatta Herodotos daha da ileri giderek tanrının soy kütüğünün sonradan tertiplendiğini iddia etmektedir (Herodotos, II.145-146; Euripides, Bakkhalar: 4; Taşlıkılıoğlu, 1952: 181; Otto, 1965: 52; Eliade, 2003: 437). Kültür Yunanistan'a M.Ö. X. yüzyılda Thrakia ve Makedonia'dan geldiği düşünülmektedir. Erken dönemlerde Zeus ve Apollon'a inanan soylu kesim arasında değil de toplumun alt kısmında kalan köylüler arasında taraftar bulunduğu görülmektedir. Ancak M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren toplumun geniş katmanlarına yayılmıştır. Bu dönemde köylü ve çiftçi kesimi arkasına alarak siyasi bir güç elde eden tiranlar onların dini inanışlarına da önem vermişler ve Dionysos adına tapınaklar yaptırıp festivaller düzenlemeye başlamışlardır (Öztürk, 2010: 41-42).



Romalılar, Güney İtalya'daki Yunan kolonilerinden gelen köleler aracılığıyla Dionysos kültü ile tanışmıştır. Kültün Roma'ya resmen geçişi ise M.Ö. 496 yılından yaşanan bir kıtlık sonucu olmuştur. Bu bunalımlı dönemde Romalılar Sbiylla kitaplarına başvurarak; kitaplardan Şarap Tanrısı Dionysos'un, Buğday Tanrıçası Ceres'in ve Ceres'in kızı Persephone'nin kutsal üçlü olarak alınması gerektiğini öğrenmişlerdir. M.Ö. 493 yılına gelindiğinde ise Roma'da bu üçlü adına tapınaklar yaptırılmıştır. Bundan sonra da bereketin sembolleri olarak kabul edilmişlerdir. Ancak Dionysos kültürünün esrik ritüelleri Roma devlet dinine çok tersti. Buna rağmen bu yeni tanrı Roma'nın eski kır tanrısı olan Liber Pater ile özdeşleştirilerek M.Ö. II yüzyıldan itibaren devlet denetiminden yoksun bir halde Roma topraklarında hızla yayılmıştır (Dürüşken, 2000: 84; Öztürk, 2010: 47).

Phrygler ise Anadolu'ya göç ettikten sonra Dionysos kültü ile tanışmışlardır. Kaynaklara göre Phrygler kışı uykuda geçiren bir tanrıya inanıyorlardı. Bir doğa tanrısı olan bu tanrı onlara göre kışı uykuda geçiriyordu ve baharla birlikte uyanıyordu. Yani onların gözünde tanrı doğa gibi sürekli bir devinim halindedir. Aynı devinimi Dionysos kültüründe de görmekteyiz. Zira üzümün ve şarabın koruyucu tanrısı Dionysos da, üzümün sonbaharda ölmesi ve baharda yeniden yeşermesi gibi kışı uyuyarak geçiriyordu ve baharda tekrar uyanıyordu (Taşlıkılıoğlu, 1952: 182, Dürüşken, 2000: 85).

Dionysos'un öldürülen annesinin yanına cehenneme inmesi ve sonra tekrar dünyaya dönmesi adına her baharda bir kutlama gerçekleştirilmekteydi. Bu kutlamada flütler ve trampetler çalınır halk coşkunun bir halde kendinden geçerdi. Çılgınlık derecesine varan bu kutlamalar kaynağını Anadolu'dan, özellikle de Phrygia ve Lydia'dan almaktaydı. Dionysos adına düzenlenen esrik kutlamaların benzerleri buralarda Ana Tanrıça kültü için çok eski dönemlerden bu yana düzenleniyordu. Apollodorus'a göre (Apollodorus, III.5.1) Dionysos bu esrik kültü Phrygia'ya ziyareti sırasında bizzat Ana Tanrıça'dan öğrenmiştir daha sonra da onu yaymıştır Euripides'in (Euripides, Bakkhalar: 6) eserinde de Ana Tanrıça'nın davulları bizzat Dionysos için icat etmiş olduğu belirtilmektedir. Ana Tanrıça onu bulaştığı belalardan ve kötülüklerden arındırmış ve ona hediye olarak kendi dininin içerisine katılmasına, gizemlerine vakıf olmasına izin vermiştir (Stanislawski, 1975: 435; Burkert, 1999: 5; Hoşafçı, 2007: 24-25; Gezgin, 2012: 240,).

Ana Tanrıça kültü Dionysos kültünü sadece etkilemekle kalmamıştır aynı zamanda kültün Phrygia'daki yayılımını da sınırlamıştır. Zira Ana Tanrıça Phrygia halkı için diğer tüm tanrılardan daha önemlidir. Bu yüzden aynı coşkunluğu taşıyan bu iki kültün baskın geleni Ana Tanrıça kültü olmuştur (Hoşafcı, 2007: 24). Bölgedeki Dionysos kültüne ait yazılı ve görsel belgeler kült hakkında bilgiler verse de bunlar kısa ve dağınık haldedir. Yazılı kaynaklar genellikle kültün dernekleri hakkında bilgiler sunmaktadır ancak, tanrının onuruna yapılan dini törenler hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Bunun sebebi ise kültün mistik yapısının gizliliği zorunlu kılması ve dışarıya kapalılık esasına dayanmasıdır (Öztürk, 2010: 50-160).

Phrygia'da bulunan belgelerden genellikle küçük yerleşim birimlerinde yaşayan köylülerin kendi köy adlarıyla ilişkilendirdikleri grupları kurarak tanrıya taptıkları anlaşılmaktadır. Aizanoi yakınlarında yer alan Hacıbeyli'de bulunmuş olan kabartmalı bir sunakta bölgedeki bir köyden ve bu köyde kültü yeni girenlerden oluşan bir gruptan bahsedilmektedir. Ayrıca bu belgeden Dionysos'un Zeus ile özdeşleştirildiği de anlaşılmaktadır. Zira belgede tanrı, Zeus Dionysos epithetini almıştır. Söz konusu epithete civarda bulunan Avdan'da bulunmuş olan iki adak yazıtın da rastlanılmıştır (Şahin, 2001: 43-44; Öztürk, 2010: 140-162).

Dorylaion ve Nakoleia kentleri arasında yer alan Avdan'da bulunan bir belgeden kült üyelerinin hem kendileri hem de yaşadıkları köy adına Zeus Dionysos için adakta buldukları anlaşılmaktadır. Sunakta bulunan tasvirler ise, kült ritüelleriyle ilgili bilgiler vermesi açısından dikkat çekicidir. Sunağın üzerinde kült üyesi olduğu kabul edilen iki kişinin betimlemesi bulunmaktadır ve bunlara üzüm salkımı, ağaç, keçi ve yılan betimlemeleri eşlik etmektedir (Öztürk, 2010: 143). Akmonia'da bulunmuş olan belgelerde de benzer betimlemelere rastlanılmaktadır. Ayrıca kentin yakınlarında yer alan Susuz'da bulunan bir belgeden bölgede birden fazla Dionysos kült derneği olabileceği düşüncesi akla gelmektedir. Zira bu belgede adağı sunan kült üyeleri için "birinci" tabiri kullanılmıştır. Yazıtta geçen "μύσται" gizli ayin törenlerine katılan kişiler için kullanılan bir ifadedir. Buradan yola çıkarak bölgede gizli törenler (misterler) yapıldığı düşünülmektedir. Benzer yazıtlara Nakoleia bölgesi içinde Ayvalı, Ilıca'da, Akmonia ve Sebaste'de de rastlanılmıştır. Bölgede sıkça geçen "μύσται" ifadesinin ise ilişkili oldukları tanrı ve tanrıçalar için gizli ayinler yapan bir derneğin adı olduğu

düşünülmektedir (İznic, 2006: 82; Öztürk, 2010: 142-146-161). Aizanoi yakınlarında yer alan Söpu Köy’de bulunan bir yazıtta ise bir rahibin yaşam boyu Dionysos’un rahibi olarak onurlandırıldığı yazmaktadır (MAMA IX.34; İznic, 2006: 304).

Dorylaion’da bulunmuş olan bir adak yazıtında ise külte yeni giren genç üyelerden bahsedilmektedir. Adağın üzerinde Dionysos sarmaşıklardan ve üzüm salkımlarından oluşan bir başlık giymiş olarak tasvir edilmiştir. Tanrı sol elinde bir değnek, sağ elinde üzüm salkımı tutmaktadır. Köpek olduğu düşünülen bir hayvan figürü ise ayakları üzerine kalkarak tanrının elindeki üzümleri yemeye çalışmaktadır. Bunun haricinde tanrıya birer elleriyle asma dalı, diğer elleriyle de çift taraflı balta tutan iki insan figürü eşlik etmektedir. Üzüm Dionysos’u sembolize eden bir unsur olmasının yanında aynı zamanda yeniden doğuşu da ifade etmektedir. Üzümün ezilerek şaraba dönüşmesi, Dionysos’un öldükten sonra yeniden hayata gelmesi ile özdeşleştirilmiştir. Burada kült üyesinin tıpkı Dionysos gibi öldükten sonra yeniden dirileceği ve bunun bir yeniden doğuş olacağı ifade edilmektedir. Köpek betimlesi ise sadakat ve koruyuculuk özellikleriyle bu kült üyesine eşlik etmektedir (Öztürk, 2010: 145).

Dorylaion yakınlarında bulunan mermer bir sunak üzerinde ise “Bakkhos, Dionysos’a adadı” yazmaktadır. Buradaki “Bakkhos” adının, herhangi birisine ait özel bir adı mı yoksa bir rahip ismini mi işaret ettiği belirsizdir. (İznic, 2006: 81, Öztürk, 2010: 145). Kırka’da bulunmuş olan bu yazıtın dışında bölgede üç tane daha benzer yazıt bulunmuştur. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla rahipler sadece din adamı olarak görev yapmamaktadırlar. Din adamı görevlerinin yanında bir tür lonca liderliğini de yürütmektedirler. Aynı zamanda köyleri için hizmet eden saygın kişiler olduğu da düşünülmektedir (İznic, 2006: 107).

Hierapolis’te bulunmuş olan ve M.S. II. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta ise bir kült görevlisinin tanrı için bir adak yaptığı yazmaktadır. Söz konusu adakta Dionysos Kathegemon epithetini almıştır ve bunun dışında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. (Hoşafcı, 2007: 33, Öztürk, 2010: 146). Bununla birlikte Hierapolis Tiyatrosu’nun sahnesinin üçüncü katına yapılmış olan ve günümüzde Hierapolis Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen Dionysos ile ilgili bir kabartma kuşağı bulunmaktadır. Öyküsel sıralama tekniğiyle yerleştirilmiş olan kabartma kuşağında tanrının kutsal evliliği ve eşi ile buluşma sahnesi mitolojik öyküye göre betimlenmiştir (Resim-24) . Dionysos ve eşi

Ariadne simetrik olarak kabartma kuşağının iki yanında, arada kalan bölümde ise Kentaur, Menad, Satyr, Pan, Eros ve Silenosların katıldığı şenlik sahnesi yer almaktadır (Resim-25). (Hoşafcı, 2007: 28; Çubuk, 2008: 68,70).

Laodikeia'da bulunmuş olan ve Antoninus Pius dönemine tarihlenen belge, Dionysos Sanatçıları Derneği'nin almış olduğu bir karara ait metnin bir bölümünü içermektedir. Sadece son kısmı ele geçmiş olan bu metinde sanatçıların hakları için imparatorla bir anlaşma istedikleri görülmektedir. Bu anlaşma sadece sanatçılar için değil başka Laodikeialılar'ın da imparatorla anlaşmaya varmak istediği durumların olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ne tür hakların talep edildiğini belgedeki eksiklikten dolayı bilemiyoruz. Söz konusu metin o dönemde de kentte var olan Dionysos kültürü ve derneğin varlığını ortaya koymanın yanı sıra bu derneğin imparatorluk kültürüyle de ilişkili olabileceği göstermektedir. Hatta kentte ortak bir tapınım olduğunu da düşündürmektedir. Yazıtın imparatorun bu derneği desteklediği sonucu da çıkarılabilir. Zira Dionysos bir arada olmayı sağlayan bir tanrı mahiyetindedir. Bu sebeple yazıtın sonunda yer alan Antoninian birliği tanımlaması, Dionysos'un birçok insanı bir arada toplayabilme özelliğinin Antoninus Pius'a atfedilmiş olduğunun bir göstergesidir. Yazıtta söz edilen Dionysos ve Antonius yoldaşları tanımlaması da bu görüşü destekler niteliktedir (Hoşafcı, 2007: 38; Öztürk, 2010: 147-148).

Yukarıda değindiğimiz belgelerin hepsi Roma Dönemi Phrygia'sına aittir. Ancak erken dönemlerde, Hellenistik Dönem Phrygia'sında Dionysos'a ait hiçbir epigrafik kaynağa rastlanılmamıştır. Anadolu ile iç içe olan ve Phrygia adetleri ile bezenmiş olan bu tanrının adına rastlanılmamasının sebebi ise aynı özelliklere sahip olan Phryg tanrısı Sabazios'tur. Sabazios kökeni çok eskilere inen bir Phryg tanrısıdır. Tıpkı Dionysos gibi coşkulu ve esrik bir tanrıdır. Tanrının kökeni olarak Thrakia ve Phrygia gösterilmektedir. Thrako-Phrygia kökenli bu tanrının adına M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Atina'da gizem törenleri yapıldığı bilinmektedir. Hatta Sabazios'un batıya sızan ilk doğulu tapınımlardan birisi olduğu da düşünülmektedir. Bu dönem Yunanistan'da Sabazios'a yerel adıyla sesleniliyordu ve Yunanlılar onu Thrakia Dionysos'u olarak kabul ediyorlardı. Kültürün; Phrygia ile Thrakia-Makedonia bölgesi arasında kalan kentlerin ilişkileri sonucunda Anadolu'da İda Dağı ile Tmolos arasındaki bölgede, Avrupa'da ise Haemus Range arasında kalan bölgede oluştuğu ileri sürülmektedir.

Tanrının adının da Illyria bölgesinde, *Sabaium* olarak tanınan bir biradan geldiği düşünülmektedir. (Şahin, 2001: 159; Eliade, 2003: 367-445, Öztürk, 2010: 59; Erhat, 2011: 264).

Zevk ve sarhoşluk tanrısı olarak tapınım gören Sabazios kültü, büyük arpa başaklarıyla yılın doğumunun kutlanması ve bu bayramda buğdayın ve tahılların onuruna sarhoş olunarak katılanların kendinden geçmesi yönüyle Dionysos ritüelleri ile benzerlik göstermektedir. Thrakia’da geceleyin meşalelerle aydınlatılan dağlarda yapılan ritüellere katılanlar havada şiddetli bir biçimde dönerek dans ederken bir yandan da haykırarak bronzdan yapılmış kaplara vuruyorlardı, ısıklar eşliğinde oluşan bu vahşi müzik ile kendilerinden geçiyorlardı. Bu çılgın ritüeli gerçekleştirirken deriden yapılmış özel kostümler giiyorlardı. Başlarına ise boynuzlu bir başlık takıyorlardı. Ellerinde yılan, bıçak ya da her hangi bir kesici alet taşıyorlardı. Katılımcıların ellerinde tuttıkları yılan Dionysos kültü ile de yakından ilişkilidir. Roma Dönemi’nde Anadolu’da bulunan Dionysos’a ait sunaklarda yılan betimlemelerine sıkça rastlanılmaktadır. Yılan yeniden doğuşu temsil etmektedir bu bakımdan Dionysos kültüne ait önemli bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem Dionsyos hemde Sabazios ölüm ve yeniden doğuşu temsil eden tanrılardır. Dionysos için düzenlenen ritüellerde de Bakkha’ların Dionysos ile birleşmesinin bir simgesi olarak kült çingirakçısı, tanrının törenlere hazır olduğunu belirtmek için çanları çalarken sepetinden de bir yılan çıkartmaktadır. Sabazios adına yapılan ritüelin Dionysos için yapılan ritüeller ile benzerliği ortadadır, ritüellerin uygulanış biçiminin dışında amaçları da ortaktır. Katılımcılar kült ritüellerini yerine getirdiklerinde tanrıya ulaşmış olduklarına inanıyorlardı. Bununla birlikte birbirine çok benzeyen bu iki orgiastik kültün özünde tamamen Ana Tanrıça kültü vardır. Zira bu esrik ritüellerin kaynağı Phrygia yani Ana Tanrıça’nın yurdudur<sup>14</sup>(Stanislawski; 1975: 435-436; Burkert, 1998:105; McGovern, 2003: 244; Pişkin, 2007: 22).

Yukarıda da değindiğimiz gibi Roma öncesi dönemde Phrygia’da Dionysos kültüne ait hiçbir belgeye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte bu dönemde tanrının bölgede var olmadığını ya da tapınımının Roma Dönemi’nde başladığını da söyleyemeyiz. Önceden var olan Sabazios kültünün bu dönemden itibaren Dionysos adını alarak devam ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Adı değişse dahi kültün özünün

<sup>14</sup> Ana Tanrıça adına yapılan törenler için “Phrygia’da Ana Tanrıça Kültü” bölümüne bakınız.

aynen devam ettiği bariz bir şekilde ortadır. Zira esrik ve coşkulu bu dinsel anlayış Phrygia halkının dini karakterinin yansımasıdır.

### 3.5. Phrygia’da Apollon Kültü

Apollon Leto ile Zeus’un ikiz çocuklarından erkek olanıdır (Homeros, İlyada.I.9). Kız kardeşi ise Artemis’tir. Güneş ve ışık tanrısı olarak kabul edilen Apollon’un mahiyeti kesin olarak tespit edilememiştir. (Taşlıkılıoğlu, 1954: 3), Tanrının birbirinden farklı birçok özelliği bulunmaktadır (Carlier, 2010: 48), bununla birlikte Klasik Çağ’da müzik, şiir felsefe astronomi, matematik, tıp ve fizik gibi sanat ve bilim dallarını kontrol eden bir tanrı işlevine sahipti. Aynı zamanda da barbarlığın düşmanı ve hoş görünün savunucusudur (Graves, 2010: 98). Tanrının varlığından bahseden ilk metin Homeros’un *İlyada* adlı eseridir. *İlyada*’da tanrının adı çoğu zaman Apollon ya da Apollon Phoibos olarak geçmektedir (Homeros, İlyada.20.39,67,78). Burada almış olduğu epithetin okçu, hedefi vuran, gümüş yaylı, ışık saçan anlamları vardır. Tanrının okları, korkunç sesler çıkartarak insanlara ve hayvanlara ölüm aşılabilir ancak, aynı zamanda da onları iyileştirmeye ve kötülüğü onlardan uzaklaştırma gücüne de sahiptir (Carlier, 2000: 50).

Apollon Roma’da iyileştirici tanrı olarak bilinmektedir. Tanrı ciddi bir salgından sonra adına yaptırılan tapınakta Apollo Medicus adıyla tapınım görmüştür. Bu aynı zamanda tanrının Roma’daki resmi adıdır. Apollo Medicus sağlık getirici “salutaris” ve sağlık sağlayıcı “medicinalis” tanrı işlevindedir. Kült Roma’daki en parlak günlerini Augustus zamanında yaşamıştır. İmparator tanrıya Palatinus Tepesi üzerinde bir tapınak inşa ettirmiş ve hemen ardından bu tapınağa kehanetler içeren Sibylla kitaplarını getirtmiştir. Augustus Sibylla kitaplarını kehanet tanrısı olarak bilinen Apollon’a atfederek tanrıya olan saygısını kesin bir biçimde göstermiştir (Schilling, 2000: 47-48).

Apollon adı etimolojik olarak incelendiğinde Yunanca olmadığı anlaşılmaktadır (Eliade, 2003: 330; Erhat, 2010: 44). Ancak tanrının asıl kaynağı tam olarak bilinmemektedir ve Apollon’un kökeni konusu oldukça karmaşıktır. Ortaya atılan görüşlerden birisinde; tanrı Yunanlıların “Boreas’ın ötesinde” yani Kuzey Rüzgârları’nın ötesinde kabul ettikleri bir ülkenin halkı olan ve günümüzde İngilizlerle özdeşleştirilen Hyperboreoi halkıyla ilişkilendirilmiştir (Eliade, 2003: 331; Graves: 2010: 96).

Bir başka görüşe göre ise tanrının kökeni Anadolu'da aranmalıdır. Bu görüşü desteklemek içinse tanrının en büyük kutsal alanının Anadolu'da bulunması gösterilmektedir. Ayrıca bir Hitit yazıtında geçen Apulunas yani "kapıların tanrısı" ismine daha geç bir dönemde benzer şekilde Yunanistan'da da rastlanması bu görüşü desteklemektedir (Eliade, 2003: 330-331). Kent girişlerinde tanrı ve tanrıçlar için yapılmış sunaklara tüm Anadolu'da, Suriye'de ve Mezopotamya'da rastlanmaktadır. Aynı zamanda tanrının annesi olan Leto'nun da Lykia'da, Leda ya da Lat adıyla bilinen bir Anadolu tanrıçasıyla ilişkilendirilmesi Apollon'un köklerinin Anadolu'da aranması görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte bu argümanlar Apollon'nun kökenini Anadolu'dan aldığı kabul ettirecek kadar güçlü değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi Apollon'un kökeni halen tartışmalı bir konudur (Melchert, 2010: 235; Erhat, 2011: 48).

Apollon tapınımı Anadolu'da sadece Likya ile sınırlı değildir, yarımadanın çeşitli bölgelerinde farklı epithetlerle birlikte yoğun olarak tapınım görmüştür. Phrygia'da da tapınımına sıkça rastlanmaktadır. Apollon Phrygia'da genellikle kısa bir tunik giymiş olarak, omzunda çift ağızlı baltası ile betimlenmiştir. (Taşlıkılıoğlu, 1963: V; Gürdal, 2007: 60;).

Tanrının bu betimlemesine Denizli'nin yaklaşık 20 kilometre kuzeyinde yer alan Hierapolis kentinde rastlamaktayız. Hierapolis kenti, Uzunpınar ve Güzelpınar köylerini de kapsayan Menderes Nehri'nin sol tarafında yer alan geniş bir alanı kontrolü altında tutmuştur. Bu geniş sahada bulunan yazıtlarda Apollon'un üç epithetine rastlanılmıştır. Bunlar Yunanistan'da da yaygın olan Apollon Pythios (Kehanet Saçan) ve Anadolu'da daha sık Karia bölgesinde rastlanılan Apollon Kitharoidos/Arkhegetes (Kurucu) son olarak en önemlisi olan ve insanlara şans getiren iyiliksever tanrı Apollon Kareios'tur (Taşlıkılıoğlu, 1963: 158; Gürdal, 2007: 185).

Apollon Kareios'un adı bölgede bulunmuş olan bir mermer heykel kaidesinde ve iki adak stelinin üzerlerinde geçmektedir (Gürdal, 2007: 106). Bölgesel bir tanrı olan Apollon Kareios, Hierapolis kentinin merkezinde yer alan Apollon kutsal alanında tapınım görmektedir. Ancak bu tapınak sadece Apollon Kareios için değildir, tanrı tapınağı kentte tapınım gören Apollo Kitharoidos/Arkhegetes ve Apollon Pythios ile de paylaşmaktadır (D'andria, 2003:114; Versnel, 2011: 75). Kentin kuzeydoğusundaki

tepede yer aldığı sanılan kutsal alanda Apollon Kareios inananlarına kehanetleri iletmektedir. Kutsal alanda bulunan yazıtların hepsi Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir (Ritti, 2006: 93). Apollon kutsal alanında tanrının adına küçük steller dikilmiştir ve yapının mermer duvarların da tanrının kehanet cevapları yer almaktadır. Alfabetik olan bu kehanet metinleri Apollon kültü için kentteki en önemli epigrafik belgedir (Ritti, 2006: 33; D'andria, 2003:114 ). Belge Apollon Kareios'tan bahseder ve yeraltı ile bağlantılıdır. Kutsal alanın tabanında bulunan bir delik cehennemin girişi olarak kabul edilen Plutonium mağarası ile bağlantı sağlamaktadır (Resim-26). Burası yeraltı libasyonları için bir altar niteliğindedir. Aynı zamanda “Alfabetik Kehanet” metni (Resim-27) ve kehanet için harflerin çekildiği bölüm de burada yer almaktadır (D'andria, 2003:114). Kutsal alanın altmışlı yıllarda, Plutonium'un hemen yanındaki tapınak olarak tanımlanmış yapı ile sınırlı olduğu düşünülmüştür. Ancak yapılan kazılar sayesinde kutsal alanın daha büyük bir sahayı kapsadığı ve kutsal alanın merkezinde daha hâkim konumda büyük bir tapınak bulunduğu anlaşılmıştır. Çalışmaların sonucunda önceden tapınak olarak tanımlanan yerin alfabetik kehanet merkezinden ibaret olduğu ortaya çıkmıştır (D'andria, 2003:114; Gürdal, 2007: 109).

Apollon Kareios'un “Alfabetik Kehanet” olarak adlandırılan kehanetlerinin nasıl gerçekleştirildiği ele geçen alfabetik kehanet yazıtları ile öğrenilmiştir. Kehanet cevapları her biri alfabenin başka bir harfiyle başlayan kısa mısralar şeklindedir. Rehber ya da rahipler aracılığıyla inanan kişi Yunan alfabesinin her bir harfinin bulunduğu biletlerden birisini çekmektedir ve tanrının öğüdü aynı harfle başlayan bir mısra ile ifade edilmektedir (Ritti, 2006: 170; Gürdal, 2007: 110). Ancak bu şekilde gerçekleştirilen kehanetin sıradan halk için geçerli olduğu düşünülmektedir. Çünkü önemli konular ve üst düzey yöneticiler için Anadolu'daki diğer kehanet merkezlerinde ritüelin daha ciddi ve törensel şekilde gerçekleştirildiğini içeren kanıtlar bulunmaktadır. Ancak söz konusu kanıtlara Hierapolis'te rastlanılmamıştır, bu sebeple bu şekilde gerçekleştirilen kehanet ritüeli Hierapolis için bir varsayımdan ibarettir (Gürdal, 2007: 111).

Apollon Kareios cevapladığı kehanetlerde atasözlerine ve bilinen hikâyelere göndermeler sıkça yapılmaktadır. İnanan kişiye sabırlı ve dikkatli olması öğütlenerek “koruğun üzüm olmasını beklemesi” istenmektedir. Nadiren de hemen hareket edilmesini öğütleyen çağrılar yapılmakta olup genellikle tanrının korumasına



güvenmenin gerekliliğinden bahsedilmektedir (Ritti, 2006: 171).

Bölgedeki adak stellerinde işlenmiş olan kulak betimlerinden ise tanrının kehanet tanrısı olmasına rağmen dinleyici bir özelliğinin olduğu anlaşılmaktadır (Guizzi, 2008: 93). Güzelpınar'ın 2 km. doğusunda ele geçen bir yazıtta iki kulak betimi ile birlikte kurban aleti olan çift ağızlı balta betimlemesi de bulunmaktadır (Guizzi, 2008: 119). Çifte baltalı Apollon genç bir erkektir tipindedir ve bu kuvvetin sembolü olarak kabul edilmektedir (Taşlıklıoğlu, 1963: 159; Guizzi, 2008: 93).

M.S. II.- III. yüzyıla ait olan ve Gözler ve Dağmarmara arasında bulunan bir sunuda, tanrı önde ortada ışın taçlı bir büstün üstünde kartal tarafından taşınan yeni ay, solda çift ağızlı baltanın sapına sarılmış yılan, sağda kısa sopalı ve el baltalı erkek figürü şeklinde betimlenmiştir. Bir din adamının adadığı düşünülen bir başka adakta da tanrının güneş tanrısı sembolleri olan ışın tacı ile betimlenmesi adağın Apollon Lairbenos ile alakalı olduğu düşüncesini akla getirmiştir. Çünkü ışın tacı bir güneş tanrısı olan Apollon Lairbenos'un sembolüdür. Ancak sununun bulunduğu yer olan Gözler ve Dağmarmara, tanrının Apollon Kareios olma ihtimalini de güçlendirmektedir (Guizzi, 2008: 119-121).

Apollon Kareios'un Karia bölgesi ile bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü aynı eptihet (Zeus Kar(e)ios) altında bölgede sıkça tapınım görüyordu. Ancak tanrı Karia'ya ile sınırlı kalmış bölgesel bir tanrı değildi. Lydialılar ve Mysialılar da aynı tanrıya tapmışlardır. Tanrı aynı zamanda bir Karia kenti olan Mylasa'nın baş tanrısıdır (Şahin, 2001: 68). Karios adının bölgedeki bir dağ adı veya yerel bir kahraman ile alakalı olabileceği ancak, büyük olasılıkla "Karialı Tanrı" anlamını taşıdığı düşünülmektedir (Şahin, 2001: 69; Gürdal, 2007: 107.).

Hierapolis sikkelerinden anlaşıldığı kadarıyla kentte Apollon kültüne rastlanılan en erken tarih M.Ö. II. yüzyıldır. Bu sikkelerde yüzlerinde defne çelengi taşıyan bir Apollon başı vardır. Augustus dönemine ait sikkelerde ise ön yüzlerinde Augustus'un başı, arkalarında ise Apollon Kitharoidos ve elinde çift ağızlı balta tutan, çıplak fakat sırtında bir manto ile ayakta duran Apollon Lairbenos görülmektedir. Aynı tasvirlerle Tiberius döneminde de rastlanılmaktadır daha sonraki dönemlerde ise Apollon Kitharoidos uzun bir khitona sarılmış sağ elinde mızrabı sol elinde bir müzik aleti olan

lyra ile sağı bakar vaziyette gösterildiğı betimlemeler bulunmaktadır (Taşlıkılıoğlu, 1963: 158-157).

Hierapolis Birliği ile Laodikeia adına basılmış Hadrianus dönemine ait bir sikkede ise Apollon Kitharoidos, Zeus ile birlikte betimlenmiştir. Tanrının buradaki görünümü Hierapolis'te basılan sikke ile aynıdır. Laodikeia ait bir başka sikke ise Augustus dönemine tarihlenmektedir. Sikkelerin ön yüzünde sağı bakan bir Apollon başı bulunmaktadır ve tanrının lyrası boynunda asılı vaziyette durmaktadır.

Apollon Kitharoidos Phrygia'nın hemen hemen tüm şehirlerinde tapınım görmüştür. Tanrının adı hikâyelerde dahi Phrygia ile birlikte anılmıştır. Tanrıça Athena erkek bir geyiğin kemiğinden yaptığı flütü bir şölende kendin geçmiş bir halde ahenkle çalerken, tanrıçanın moraran suratı ve şişen yanakları komik bir hal almaktadır Bu komik durumun karşısında Hera ve Aphrodite kendilerini tutamayarak gülmeye başlamışlardır. Onların bu gülüşmelerine dayanamayan Athena flütünü Phrygia'daki bir ormanın içinden akan derenin kenarında çalmaya başlamıştır. Dere de akan suyun üstünde yüzünün aldığı şekli fark ettikten sonra da flütünü lanetleyip dereye atmıştır.

Bir gün derenin yanından geçen Marsyas flütü görür ve eline alır. Athena'nın hatırasından esinlenen flüt, Marsyas onu eline alır almaz kendi kendine çalmaya başlar. Flütün güzel sesi Phrygia'da o kadar ünlenir ki Apollon'un kitharasından bile daha iyi olduğu düşünölmeye başlanmıştır. Bu sebeple Apollon onu yarışmaya davet etmiştir. Yapılan yarışma beraberlikle sonuçlanmıştır. Ancak beraberlikten memnun olmayan Apollon "Her kim çalgısını ters çevirip çalar hem de şarkı söyleyebilirse, yarışmanın galibi o olsun" demiştir. Söylenen şey bir flüt ile asla gerçekteşirilemeyeceği için yarışmanın galibi Apollon olmuştur. Yarışmayı kaybeden Marsyas'ın derisi canlı canlı yüzölerek bir nehrin kenarındaki ağaca astırmıştır. Ağacın yanı başında akan nehir ise Marsyas'ın hatırasına onun adını almıştır. Marsyas Nehri kaynağını bugünkü Dinar olan Apameia'dan almaktadır. Yaşanan bu olaydan etkilenen Phrygia halkı tanrıyı Apollon Kitharoidos adıyla anmaya başlamışlardır (Herodotos, VII.26; Strabon, XII.8.15; Taşlıkılıoğlu, 1963: 148; Graves, 2010: 93).

Hierapolis'teki tiyatronun sahne binasındaki kabartmalarda Apollonun yaşamından kesitlerle birlikte Marsyas'ın öyküsüne de yer verilmiştir (Resim-28)

Ayrıca kabartmalarda Apollon'un, ateş altarına libasyon yaparken görüldüğü ve elindeki defne dalı ile su serpererek arındırma ritüelinin betimlendiği sahneler ile kült uygulamalarının nasıl gerçekleştirildiği hakkında bilgi edinmekteyiz (Gürdal, 2007: 107-108).

Apollon Kitharoidos Synnada kentinde bulunan bir sikkede ise oturmakta olan Zeus'un önünde ayakta sol elinde lyrası ile birlikte betimlenmiştir. Kentte bulunan tek yazıttan burasının Apollon kültü için çok önemli bir merkez olduğu ve zamanında kentte Apollon'a ait çok önemli bir tapınağın olduğu anlaşılmıştır (Taşlıkloğlu, 1963: 164-165)

Hierapolis'in komşusu olan Laodikeia'da Zeus ile birlikte Apollon da tapınım görmüştür ve bu iki tanrı kentin en önemli tanrılarıdır. Apollon kentin kuruluşundan itibaren tapınım görmüştür ve Roma Dönemi'nde de önemini korumuştur (Miranda ve Guizzi, 2008: 21, Şahin, 2001: 174). Hatta şehrin kuruluşu dahi bu iki tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Laodikeia'nın kurucusu olan Seleukos Kralı II. Antiokhos'un şehri Zeus'un emrini içeren bir Apollon'un kehaneti vasıtasıyla kurduğu söylenmektedir (Bean, 2000: 265). Laodikeia'da Apollon rahiplerinin genellikle Klaros'taki bilicilik merkeziyle iletişim içerisinde olduğu görülmektedir. Klaros'ta yapılan kazılar sonucunda ele geçen yazıtlarda kente Apollon'a danışmaya ve onun onuruna ilahiler söylemeye gelen heyetlerin kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtların arasında Laodikeia heyetine sıkça rastlanılmaktadır. Laodikeia heyeti düzenli olarak, Apollon Pythios'un aracısı olan bir çocuk ya da genç ile birlikte onun babası, Klaros'taki bilicilik merkezinde gerçekleştirilen törenlere katılıyordu. Burada bilicilik işini asıl yapan çocuğun babasıdır fakat bu aracılık sıfatı Apollon Pythios kehanetlerini değil için Klaros'taki kehanetler için geçerlidir (Bean, 2000: 268).

Laodikeia'da bulunan bir yazıt ve M.S. 141/142 yılına tarihlenmektedir. Söz konusu yazıtın kenti Partlara karşı korumuş olan ailenin üyesi bir çocuk tarafından yazdırıldığı düşünülmektedir. Bu çocuğun Apollon kehanetinde aracılık yapmak için heyetle gönderildiği ve dönüşünde de cevabı halkına bildirdiği anlaşılmaktadır (Guizzi, 2008, 93-105).

Denizli'nin Çal ilçesine bağlı Ortaköy'de Apollon'a ait kutsal alan Apollon

Lairbenos Kutsal Alanı olarak adlandırılmaktadır. Motella, Tripolis, Hierapolis, Dionysopolis kentlerine hizmet vermiş bu alan söz konusu kentlerden gelen birçok insan tarafından ziyaret edilmekteydi. Bu sebeple Apollon Lairbenos kültürünün bu şehirlerin tamamına yayılmış olduğunu söyleyebiliriz. Kutsal alana en çok ziyaretçi Motella'dan gelmiştir. Motella önceleri kutsal alanı kontrolü altında tutmaktaydı. Ancak M.S. III. yüzyılın ortalarında Motella etkinliğini kaybetmiştir ve kontrol Hierapolis'e geçmiştir. (Taşlıkloğlu, 1963: 152; Gürdal, 2007: 111-112; Miranda ve Guizzi, 2008: 15).

Apollon Lairbenos'un yayılım alanlarına baktığımızda onun Phrygia'ya has bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır (Taşlıkloğlu, 1963: 154). Kutsal alanda bulunan metinlerin bozuk bir Yunanca ile yazıldığı ve birçok yazım yanlışının olduğu görülmektedir. Buradan yola çıkarak bölge halkının yerel dilleri olan Phryg dilini hala konuşmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Yazım yanlışları sebebiyle tanrının sıfatı; Lairmenos, Larmenos, Leimenos, Lermenos (Resim-29) vb. gibi çok farklı şekillerde yazılmıştır (Ramsay, 1889: 216; Gürdal, 2007: 112).

Apollon Lairbenos yazıtlarda Apollon Kareios gibi çift ağızlı balta ile birlikte betimlenmiştir. Tanrının bir diğer simgesi ise ışın tacıdır. Buradan tanrının güneşle özdeşleştirildiğini anlaşılmaktadır (Gürdal, 2007: 112; Guizzi, 2008: 121). Bahadınlar'da bulunan Apollon Lairbenos'a ait Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen adaklarda tanrıya Lairbenos ya da Theos Helios Apollon Lairbenos adlarıyla seslenilmiştir. Bu iki epithetin dışında Lairbenos'un başka bir şekilde söylenişi olan Blenos epithetine de rastlanılmıştır. Tanrı burada annesi olan Leto ile birlikte sıkça betimlenmiştir (Taşlıkloğlu, 1963: 152-153). Benzer betimlemelere Dionysopolis'te de rastlanılmaktadır. Hierapolis'in M.Ö. II. yüzyıldan başlayan ve M.S. III. yüzyıla kadar devam eden sikkelerinde, Apollon Lairbenos bölgenin diğer kentlerinde olduğu gibi, çift ağızlı baltasıyla birlikte betimlenmiştir. Ancak kente tanrının adına dikilmiş hiç bir kitabe bulunmamaktadır (Taşlıkloğlu, 1963: 158-159).

Phrygia'ya has bir tanrı olan Apollon Lairbenos'un kutsal alanında bulunan tapınak *katagraphe* ve *confessio* adı verilen iki yazıt gurubu ile ünlüdür. Yazıtların içerisinde M.S. 124-157 yılları arasına tarihlenenleri Anadolu için çok özgün bir niteliktedirler. Söz konusu yazıtlardan kutsal alanda *katagraphae* olarak adlandırılan

“tanrıya adama” eylemin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Katagraphae kişilerin kendi istekleri ile ya da tanrıların emirleri uyarınca çocuklarından, evlatlıklarından ya da kölelerinden bir veya daha fazlasını birer *hieros* ya da *hiera*, “kutsal personel” olarak Apollon’un hizmetine tahsis etmesidir. Kutsal alanda karşımıza çıkan bu uygulamada insanların kendi öz oğullarını ya da vasileri altındaki çocukları veya kölelerini tanrıya kurban ettikleri de düşünülmektedir. Buna karşı çıkanlar ise tanrıya ceza ödemek zorunda kalmaktadır. Ancak insan bağışlama konusundaki belgelerin sayısı yetersizdir bu sebeple bu ibadet şekli üzerindeki tartışmalar halen devam etmektedir (Gürdal, 2007: 113; Guizzi, 2008: 91; Akıncı Öztürk ve Tanrıver, 2008: 108).

Kutsal alanda karşımıza çıkan bir başka uygulama ise sadece Phrygia ve Lydia bölgesinde örneklerine rastlanılan itiraf-günah çıkartma, kefarete yazıtları olan *confessio*’lardır. Bu yazıtlar Roma İmparatorluk Dönemi’nde kırsal bölgelerde yaşayan insanlar tarafından bir günahın itirafı ve bunun affedilmesi için dikilmiştir. Kefarete metni kişinin tanrısal bir ceza olarak kabul ettiği bir hastalığın veya felaketin nedeni olarak gördüğü günahın veya günahlarının açıklanması ile başlamaktadır ve ardından suçunu halka açıklayan kişi bu yolla diğer insanları da tanrıya karşı işlenebilecek herhangi bir suçtan kaçınmaları için uyarmaktadır. Yazıtların son kısmında ise çoğu kez tanrıların ne kadar güçlü olduklarını belirten ve onlara şükran bildiren ifadelerle bulunmaktadır (Gürdal, 2007: 113; Özlem, 1998: 13-14; Malay, 2001: 148; Akıncı Öztürk ve Tanrıver, 2008: 108).

Apollon Eumeneia kentinde tıpkı Hierapolis ve Dionysopolis kentlerinde olduğu gibi çift ağızlı baltası ve ışın tacı ile birlikte betimlenmiştir. Kentte bulunan yazıtlar yine Roma İmparatorluk Dönemi’ne aittir. Ancak kentteki Apollon tapınımasının çok daha eskilere dayandığı düşünülmektedir. Eumeneia’da tanrı bazen kitharasını çalarken bazende çift ağızlı baltasını tutarken görünmektedir. Sikkelerde dönemlere göre farklılaşmalar gözlenmektedir. Nero döneminde tanrı öne doğru uzattığı sağ elinde bir karga, aşağıya sarkıttığı sol elinde ise pelerinini tutar vaziyettedir. Geta döneminde ise at üzerinde tasvir edilmiştir. Ancak her dönemde tanrının elindeki çift ağızlı baltası betimlenmiştir. Apollon’un buradaki epitheti Propylaios’tur, ancak tanrının herhangi bir epithet almadığı sikkelerde bulunmuştur (Taşlıkloğlu, 1963: 157-158; Gürdal, 2007: 115; Şimşek, 2011: 54).

Apollon Propylaios kentin sokaklarını, yollarını, kapılarını, evin içini ve dışını koruyan koruyucu tanrı anlamındadır. Bu Yunanistan'da daha sık kullanılan bir sıfat olmasına rağmen tanrının ikonografisi tamamen Phrygia'ya aittir. Hatta tanrı kentin yerel tanrısıdır. Çünkü çift ağızlı balta Yunanistan'daki Propylaios sıfatına özgü bir biçim değildir ve tamamen Phrygia'nın karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Tanrı kentte Men Askeanos ile özdeşleştirilmiş olup iki tanrı birlikte tapınım görmüştür. Kentin yakınlarında bulunan Attanassos Kutsal Alanı'nı çevresinde gelişen bir tıp okulunda bu iki tanrının psikolojik telkin yöntemleriyle hastaları iyileştirdiğine inanılmaktaydı (Gürdal, 2007: 115- 116, Şimşek, 2011: 53-54).

Sindros (Banaz) Çayının üzerinde kurulmuş olan günümüzde Ahatköy sınırları içerisinde kalan Phrygia'nın Mysia sınırındaki son kalabalık şehri olan Akmonia geçimini tarım ve hayvancılık ile sağlamaktaydı. Bu sebeple bölgedeki kırsal hayatın bir yasıması olarak Apollon hayvanların ve tarımın koruyucusu anlamına gelen Apollon Alsenos epithetiyle tapınım görmüştür. M.S. II.-II. yüzyıllara tarihlenen adak stellerinde tanrı bölgenin diğer örneklerinde olduğu gibi çift ağızlı baltasıyla birlikte, at üzerinde giyimli bir şekilde betimlenmiştir. Ancak Alsenos sıfatının Zeus için kullanımı bölgede özellikle Afyon ve çevresinde daha yaygındır. Sıfat hangi tanrı için kullanılmış olursa olsun tanrılar hayvanları koruyucu işleve sahiptirler (Gürdal, 2007: 117).

### 3.6. Phrygia'da Hosios Kai Dikaios Kültü

Anadolu'nun olağan dışı ve kendine özgü kültürlerinden birisi olan *Hosios kai Dikaios* kültürü Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu Yarımadası'nın iç bölgelerinde kırsal kesim insanları arasında yayılmıştır. Kült Phrygia'da özellikle de bölgenin kuzeybatısında birçok insan tarafından tapınım görmüştür. Bununla birlikte Lydia'nın kuzeydoğusu ve Galatia'nın doğusundaki kırsal bölgelerde de kültürün kabul gördüğüne dair izlere rastlanmaktadır. *Hosios kai Dikaios*, "Kutsal ve Adil Tanrı" anlamına gelmektedir ve bize kaynaklık eden yazıtlar ve adak stelleri M.S. I. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır, M.S. II. yüzyıla gelindiğinde ise kültür ile ilgili eserlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. M.S. III yüzyılda da *Hosios kai Dikaios* kültürü en etkin dönemini yaşamıştır (Mitchell, 1995: 25; Parman, 2002: 24; Akyürek Şahin, 2004: 6; Lieu, 2008: 59).

*Hosios kai Dikaios* kültürünün kökeninin Anadolu olduğunu ve kültürün

yarımadaanın dışına çıkmadığını sadece Anadolu ile sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Kültle ilgili yazıtlara Anadolu dışında sadece dört merkezde rastlanılmıştır. Kültün Anadolu'daki yayılım alanı ise genellikle iç kesimlerindeki kırsal alanlardır. Bu alanların dışarıya kapalı kalmasına neden olan yüksek dağlarlala çevrili ulaşımı zor coğrafyası da hesaba katılırsa kültün yayılım alanının doğal olarak sınırlandığı görülmektedir. Antik kaynaklarda kültle ilgili her hangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kült Antik yazarlar tarafından ya bir önem teşkil etmediği düşünülerek atlanmıştır ya da yazarlar bu kültün varlığından bile haberdar değillerdir. Bu sebeple elde ettiğimiz tüm bilgiler bölgede ele geçen yazıtlar ile sağlanmaktadır (Chaniotis, 2004: 10-11; Akyürek Şahin, 2004: 1).

Kültle ilgili bulguların önemli kısmı Phrygia'da özellikle bölgenin kuzeybatısında bulunmuştur. Bu sebeple kültün merkezinin Kuzeybatı Phrygia olduğu düşüncesi hâkimdir. Ancak Mysia'da bulunmuş olan M.S. I. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir mezar epigramı ise kafaları karıştırmaktadır. Zira bu mezar epigramı kültle ilgili bulunan en eski malzemedir. Eğer tarihleme doğru ise kültün kaynağının Mysia olma ihtimali de bulunmaktadır. (Chaniotis, 2004: 10-11; Akyürek Şahin, 2004: 2)

Phrygia'da kültle ilgili epigrafik malzemelerin çoğu Kuzeybatı Phrygia sınırları içerisine dâhil olan Kütahya ve Eskişehir illerinde ele geçirilmiştir. Kotiaieion ve Aizanoi kentleri arasında kalan, Kütahya'ya 22 kilometre uzaklıkta olan Yaylababa Köyü'nde külte ait birçok adak yazıt bulunmuştur. Söz konusu yazıtların sayısı kırkı aşkındır ve tanrı hemen hemen hepsinde aynı görünüme sahiptir. Eserlerin çok sayıda ve bir arada bulunması Yaylababa'da *Hosios Kai Dikaios* kutsal alanı olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. (Malay, 2005: 42; Akyürek Şahin, 2004: 2; Cline, 2011: 66).

Bölgede bulunan *Hosios Kai Dikaios* kültüne ait belgelerin tamamı Roma İmparatorluğu Dönemi'ne aittir. Bu sebeple kültün daha eski dönemlerine ait yerel kökenleri hakkında pek bilgi edinilememektedir. Hatta bu durum kültün geç dönemlerde birden bire ortaya çıkmış olduğu düşüncesini bile akla getirmektedir. Ancak bölgede Phryg Krallığı'nın yıkılmasından Roma'nın bölgeye hâkim olmasına kadar geçen süreçte siyasi istikrardan ve ekonomik refahtan bahsetmek mümkün değildir. Roma'nın

Phrygia'ya hâkim olmasıyla ortaya çıkan “Pax Romana” yani Roma Barışı ile bölgeye sükûnet gelinceye kadar Phrygia'da sürekli savaşlar ve çekişmeler görülmüştür. Bölgenin fiziki şartları insanların geçimini sadece tarım ve hayvancılıkla sağlamaya mecbur bırakmaktadır. Bu etkenleride hesaba kattığımız Phrygia'nın ekonomik olarak durumunu düzelterip kentsel bir gelişmeyi sağlayabilmesi ancak Roma'nın bölgedeki hâkimiyeti ile M.S. I. yüzyılda başlayan ekonomik gelişmenin M.S. II. ve III. yüzyılda da istikrarlı bir şekilde devam etmesi sayesinde mümkün olmuştur. Bölgenin ekonomik olarak gelişmesiyle birlikte bölge halkı kendileri için yazıtlar diktirecek kadar refaha ve boş zaman kavuşmuşlardır. Bunun sonucunda da zaten dindar olan Phrygia halkı yüzyıllardır taptıkları tanrılarına sundukları adaklarını, yeni adet ve uygulamaların da itici gücüyle somut olarak birer birer ortaya çıkarmışlardır. (Akyürek Şahin, 2004: 6-8, Drew- Bear, 2007: 165).

Kült için dikilmiş olan adak stellerinden *Hosios kai Dikaios*'un hayvanların, tarımın ve özellikle de bağların koruyucusu tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu adaklarda çoğu zaman insanların kendilerini, ailelerini, hayvanlarını ve her türlü mallarını tanrının korumasını istedikleri görülmektedir. Bazılarında ise insanların kendilerinin ya da çocuklarının hastalıktan kurtulmasını sağladığı için tanrıya teşekkür etmek için bu adakları sundukları anlaşılmaktadır. Adaklarda insanlar tanrıdan isteklerini kısa bir şekilde dile getirmişlerdir. Tanrıdan istenilenler ise geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan bölge insanların günlük hayatlarıyla son derece uyumluluk göstermektedir. Bununla birlikte kültürün organizasyonuna yönelik belgeler ise çok az sayıda bulunmaktadır. (Chaniotis, 2004: 11; Akyürek Şahin, 2004: 5).

Phrygia'daki adak stelleri veya altarlarda *Hoisis kai Dikaios* genellikle çift figürle; ikiz tanrılar olarak betimlenmiştir. Yaylababa'daki kutsal alanda bulunan adak stellerinin hepsinde tanrının betimlenmesi hemen hemen bu şekilde olup bu stellerde işlenmiş olan konuların çoğu benzerlik göstermektedir. Genellikle adak stelleri *naiskos* biçimindedir yani üçgen alınlıklıdır ya da niş şeklindedir. Naiskos şeklinde olanların üçgen alınlığında genellikle Helios büstü işlenmiştir (Resim-30). Naiskos veya nişin içinde ise birbirinin aynısı olarak betimlenmiş çıplak ayaklı iki erkek füğür yan yana ayakta durmakta ve el tutuşmaktadır. Figürlerden sol tarafta duranı olan Dikaios sağ elinde bir terazi taşımaktadır ve adaleti simgelemektedir. Sağ tarafta duran *Hosios* ise sol eliyle uzun bir sopa tutmaktadır ve bu cezayı simgelemektedir. Tanrının *Hosios* ve



*Dikaios* olarak bu iki farklı figür şekilde betimlenmesi iki ayrı tanrının bir arada olduğu düşüncesini akla getirmiştir. Ancak araştırmalar sonucunda bu iki sıfatın tanrının özel ismi olduğu anlaşılmıştır. (Tanrıver, 2003: 31; Akyürek Şahin, 2004: 4-5).

*Hosios Kai Dikaios* aynı zamanda haberci tanrı işlevindedir ve Güneş tanrısı Helios'un emrinde ve hizmetinde çalışmaktaydı. İki tanrı bazen adak taşlarında birlikte betimlenmişlerdir. Aizanoi'de bulunan *Hosios kai Dikaios*'a için dikilmiş olan bir adak stelinde geçen *angelikos* söcüğünün "melek" ya da "tanrının habercileri" anlamına geldiğine dair görüşler vardır. Anlaşıldığı kadarıyla bu iki tanrı melek olarak görev yapmaktadırlar. Kimseye görünmeden at üzerinde dolaşarak, insanların yaptıkları iyilikleri ya da kötülükleri Helios'a haber vermişlerdir. Helios ise her şeyi gören tanrı olarak gelen haberler ile iyi insanları ödüllendirmiş, kötü insanları cezalandırmıştır (Akyürek Şahin, 2004: 8; Parman, 2002: 24; İznik, 2006: 305).

Bölgedeki yazılı eserlerden ve adak stellerinden anlaşıldığı kadarıyla *Hosios kai Dikaios* başka tanrılar ile birlikte uyum içerisinde tapınım görmüştür. M.S. III. yüzyıla tarihlenen ve İzmir Müzesi'nde sergilenmekte olan ve Phrygia'dan geldiği düşünülen bir yazıtta, Helios ile birlikte ayakta duran ve el ele tutuşan iki erkek figürü betimlenmiştir. Bu iki erkek figürün *Hosios kai Dikaios*'a ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü figürler tanrının ikonografisine uygun bir şekilde betimlenmiştir (Resim-31). Bölgedeki diğer örneklerde olduğu gibi figürlerden birisi elinde tuttuğu terazi ile adaleti diğeri ise sopayla gücü ve cezayı simgelemektedir Aizanoi'de sayıca az olmakla birlikte tanrının adının sadece Hesios olarak geçtiği adaklarda bulunmaktadır İznik, 2006: 304, MAMA, IX.25). Bunların dışında Meter Theon, Zeus Bronton, Dike, Theos Hypsistos, Men ile birlikte de tanrının adına rastlanılmaktadır (Akyürek Şahin, 2004: 6).

Dorylaion kentinin resmi kültlerinden birisi olduğu kabul edilen *Hosios kai Dikaios* adına dikilmiş olan kabartmanın üst kısmında Zeus'un simgesi olan kartal ile birlikte güneş ve ay, kabartmanın orta bölümünün solunda ise ata biner vaziyette Apollon, en altta ise Heracles ve köylünün hayvanlarının yanında Hermes'in betimlendiği görülmektedir (Mitchell, 1995: 16; Parman, 2002: 24).

Ayrıca bölgede *Hosios kai Dikaios*'un dişi şekli olan *Hosia kai Dikaia*'yı tasvir eden bir kadın figürüne ait betimlemeler de bulunmaktadır (Mitchell, 1995: 16; Parman,

2002: 24). *Hosia kai Dikaia*'nın da *Hosios kai Dikaios*'a eşit ölçülerde bölge insanı üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Değindiğimiz tüm tanrıların kült ile bir ilişki içerisinde olduğu düşünülmektedir ancak, bu kültün karanlık yüzünü oluşturmaktadır. Söz konusu ilişkinin aydınlatılabilmesi için külte dair verilerin bütünlük içerisinde incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir (Mitchell, 1995: 26; Akürek Şahin, 2004: 6).

*Hosios kai Dikaios* kültüyle ilgili yazıtlar özellikle M. Ö III. yüzyılın sonları ile M.S. IV. Yüzyılın başlarında önemli ölçüde azalmıştır. Bunun arkasında yatan en önemli neden ise Hristiyanlık'ın bölgede hızla yayılmaya başlamasıdır. *Hosios kai Dikaios* kültü de diğer pagan kültürleri gibi öte dünya motifleriyle süslenmiş insanları cezbeden bu yeni din karşısında yavaş yavaş silinmiştir (Akyürek Şahin, 2004: 8).

### 3.7. Phrygia'da Men Kültü

Ay tanrısı Men M.Ö. III. binyıldan itibaren tapınım gören bir tanrıdır. Tanrının kökeni konusu bir hayli tartışmalıdır ve bir kesinlik kazanmamıştır. Tanrının Yunan kökenli olmadığı kesin olarak bilinmektedir. Perslerin Ay tanrısı ile ikonografik benzerlikler göstermesi Pers kaynaklı bir tanrı olabileceği düşüncesini akıllara getirmiştir. Ancak M.Ö. I. binyıldan sonra kültün çok uzun süre Phrygia'da tapınım görmesi kökeninin Phrygia'da aranması düşüncesini de ortaya çıkarmıştır (Erzen, 1953: 2; Özsait, 1985:142; Laroche, 2000:886; Aytaçlar, 2012:15).

Kültün kökeninin Phrygia'da aranması gerektiğini düşünen Ramsay bu görüşünü desteklemek için tanrının adının Phrygce Manes'den türeyerek Yunanca'ya girdiğini ve daha sonradan Men şeklini aldığını ortaya atmıştır (Ramsay, 1895: 169-294). Daha sonrada Latince Mensis halini almıştır (Erzen, 1953: 1-2) . Ancak günümüzde bu fikrin önemini yitirmiş olduğuna ve Men kültünün kökenin Phryglere dayanmadığına dair görüşler kabul görmektedir (Laroche, 2000: 886).

Kökeni nereye dayanırsa dayansın Phrygler Anadolu'ya göç ettikten sonra tanrıyı çok benimsemişlerdir ve adeta ona milli bir kimlik kazandırmışlardır. Phryg Krallığı'nın ortadan kalkmasından sonra da Hellenistik ve Roma dönemlerinde dahi Men betimlemeleri sürekli Phryg kıyafeti olarak kabul edilen külah (Phryg başlığı), yüksek kemerli gömlek, manto ve çizme giymiş olarak yapılmıştır. Tanrının bu şekilde gösterilmesi Men'in kökeninin Phrygler'e ait olduğu düşüncesine yol açmış etkenlerden

birisidir (Uçankuş, 2002: 32-33). Tanrının en önemli atribütü ise hilaldir. Men betimlemelerinde yer alan diğer semboller ise asa, patera<sup>15</sup>, çam kozalağı, thyros<sup>16</sup>, üzüm salkımı labrys<sup>17</sup> ve palmiye dalıdır. Sakalsız olarak betimlenen tanrı çoğu zaman kısa saçlı nadiren ise omuzlarına kadar saçları olan genç bir erkek olarak gösterilmiştir. Genellikle vücudu tüm olarak betimlenen tanrının sadece baş ve büst şeklinde olan tasvirlerine de rastlanılmaktadır. Bazen hayvanlarla birlikte gösterilmiştir. Betimlemelerde yalnız yer alabildiği gibi başka tanrılarla birlikte gösterildiği örnekler de bulunmaktadır (Erzen, 1953: 5-6; Özsait, 1985:142; Mitchell, 1995: 24; Büyükgün, 2006:11-12).

Phrygia'da bulunan örneklerde yukarıdaki betimlemelere sıkça rastlanılmaktadır. Ankara Yenimahalle'de bulunmuş olan M.S. II-IV yüzyıl arasına tarihlenen mermerden yapılmış bir Men büstünde tanrı Phryg başlığı, omuzlarındaki boynuz şeklindeki hilal ve uzun saçları ile betimlenmiştir (Kulaçoğlu, 1992: 182) (Resim-32). Seyitgazi yakınlarında bulunan bir Men heykelciğinde ise tanrı hafifçe şaha kalkmış bir at üzerinde betimlenmiştir. Tanrının yine başında Phryg başlığı bulunmaktadır ve omuzlarının arkasında uçları önden gözüken hilal yer almaktadır. Uzun kollu bir iç giyisi giyen tanrının üzerinde bir pelerin vardır. Tanrı sol eli ile hayvanın yularını tutmaktadır, sağ elinde ise bir çam kozalağı taşımaktadır. Ancak bulunan bazı örneklerde tanrının elinde tuttuğu obje değişkenlik göstermektedir. Söz konusu objeler patera, ucu hilalli asa ve palmiye dalı mızrak olabilmektedir. Bununla birlikte çam kozalağı baskın görünmektedir. Çam kozalağının daha yaygın bir şekilde kullanılması Phrygia halkının geleneksel inançları ile ilişkilidir. Çünkü Phrygialılar doğum, yaşam, ölüm ve yeniden canlanma ile ilgili mitoslarını çam ağacı ile özdeşleştirmişlerdir (Resim-33). Benzer tipteki Men heykelciklerine bölgenin tamamında rastlanılsa da özellikle Afyon ve Eskişehir civarında daha sık karşımıza çıkmaktadır. (Akyürek Şahin, 2006: 135-136, Büyükgün, 2006: 309). Eskişehir ve Kütahya müzelerinde sergilenen atlı heykelciklerin sayısı bir hayli fazladır. Tanrının bu şekilde betimlenmesi ise bölgesel bir kimlik taşımaktadır çünkü bu türden örnekler sadece Anadolu'da rastlanılmaktadır (Erzen, 1953: 6). Tanrının betimlemeleri Phrygia'nın genelinde yukarıda belirtilen forma uygundur fakat kimi zaman işçilikten kaynaklanan küçük

<sup>15</sup> Kepçe biçiminde saplı, derinliği az tabana oturan içki kabı. Pateralar resmi ve dini törenlerde tanrılar adına içki içmek ve yere şarap dökmek için kullanılmıştır.

<sup>16</sup> Ucunda bir çam kozalağı bulunan sarmaşık ve asma yaprakları sarılı asa.

<sup>17</sup> İki ağızlı; çifte balta.

farklılıklar görülmektedir (Büyükgün, 2006: 309).

Pamukkale Müzesi'nde sergilenen bir stelde ise ayakta duran bir Artemis kabartmasının iki yanında atlı figürler bulunmaktadır. Tanrıçanın solundaki figürün Apollo sağındaki figürün ise Men olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı Phryg başlığı giymiştir, saçları kısadır ve aşınmalardan dolayı yüzünün detayı belli olmamaktadır. Omuzları üzerinden hilalin uçları yükselmektedir. Sol elinde ise bir asa bulunmaktadır. Tanrı bu asayı omzuna dayamıştır ve asanın ucunda bir hilal bulunmaktadır. (Lane, 1986: 107, Büyükgün, 2006: 259-260).

Tanrının bu şekilde batımlamasına sadece Hierapolis'te rastlanılmıştır. Bu steldeki işçilik çok kötüdür ve malzeme kalitesizdir. Dolayısıyla adakta bulunan kişinin ekonomik yönden zayıf alt kesimden birisi olduğu anlaşılmaktadır ve bu kişinin günlük dertleriyle ilgili bir istekte bulunduğu düşünülmektedir (Büyükgün, 2006: 292-293).

Anadolu'da bulunan yazıtlar üzerinde tanrının iki farklı epithet formuna rastlanılmaktadır. Bunlardan ilki genellikle kutsal kurucusunun adından türeyen "genetif" epithetlerdir. Diğerini ise yer adlarından türemiş olan sıfatlar oluşturmaktadır. (Lane, 1976: 67; Büyükgün, 2006: 29-30).

Attouda'da bulunan bir sikkenin üzerinde tanrının genetif epithetleri arasında olan Men Karou olarak geçmektedir. Aynı zamanda Attouda arazisi içerisinde tanrıya ait Men Karou tapınağı da bulunmaktadır. Söz konusu tapınak tam olarak Phrygia ile Karia sınırını oluşturan bir köy olan Karoura'da yer almaktadır (Strabon, XII.8.17-20; Erzen, 1953: 8; Ramsay, 1960:146; Lane, 1976: 68). Karou epithetinin kökeni hakkında iki farklı görüş vardır. İlki Kar soyundan olan bir kurucudan geldiğine dairdir. Diğer görüşe göre ise Karou; aslen Romalı olan Karus adlı bir kişinin adından türemiştir ve bu kült Romanizasyon hareketi ile ortaya çıkmıştır (Lane 1976:68; Büyükgün, 2006: 29).

Tanrının Askaenos/Askenos epitheti bir yer adından türemiş olup en yaygın kullanılan epithetleri arasındadır. Men Askaenos'un en önemli ibadet merkezi Psidia Antiokheiası olmasına rağmen kült Phrygia kentlerinde de tapınım görmüştür. Hatta Askaenos epithetinin Phrygia'da bulunan Askanios, Askania gibi yer adları ile bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Zira Burdur ve İznik göllerinin bu dönemdeki adları

Askania'dır (Lane, 1975: 235-236; Erzen, 1953: 7; Büyükgün, 2006: 30-31). Askenos epithetinin genellikle Romalılarla ilişki içerisine girmiş olan yerlerde kullanıldığı görülmektedir. Romalıların Askenos epithetinin Aeneis destanındaki Aeneas'ın oğlu Askanius'a ilişkilendirdiği düşünülmektedir. Bu sebeple Men Askenos kültürünün İtalya ile sıkı bir bağlantısı olduğu görüşü de ortaya atılmıştır (Lane, 1975: 235-236; Büyükgün, 2006: 32).

Men Askaenos'a Eumeneia'da taş üzerine yazılmış bir adak stelinde rastlanılmıştır. Bulunmuş alan adak Men Askaenos ile Ana Tanrıça adına dikilmiştir. Hatta adakta bulunan şahısın hem Men'in hem de Ana Tanrıça'nın bir rahibi olduğu görülmektedir. Kentte yapılan son çalışmalar sonucunda Eumeneia'da Cybele kültüne ait bir kutsal alanı bulunduğu anlaşılmıştır. Alanın daha çok Ana Tanrıça kültürüyle ilişkili olmasına rağmen Men Askenos ve başka tanrıların da burada tapınım gördüğü düşünülmektedir. (Büyükgün, 2006: 37, Şimşek ve Sezgin, 2011: 36).

Men Askaenos'a Dorylaion yakınlarında bulunan Erenköy'de bir stelde de rastlanmıştır. Dorylaion ve Nakoleia kentleri arasında Men adına dikilmiş olan bu adakların sayısı bir hayli fazladır. Buluntuların birçoğuna birbirine yakın alanlarda rastlanılmasına rağmen hepsi birbirinden farklı işçilik özellikleri göstermektedir. Bu sebeple bu civarda çok sayıda küçük Men kutsal alanı olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca yine bölgede bulunan stellerden anlaşıldığı üzere Men sadece Askaenos epitheti ile tapınım görmemiştir. Tanrının farklı epithetlerine de sıkça rastlanılmaktadır. Bunlardan birisi Men Dikaios diğeri ise Men Ouranious'tur. Avdanda'da bulunan bu yazıtların üzerinde tanrı Men'in yanında bir kadın büstü yer almaktadır. Bu kadının Ana Tanrıça'yı betimlediği ve bölgede bir kutsal alan olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Emircioğlu ve Dorylaion'da Men Uranios adına ebeveynlerin çocukları için adaklar yaptığı da görülmektedir (Frei, 1989: 197; İznik, 2006:85).

Şu an British Meseum'da bulunan bir adak stelinde ise tanrının epitheti Koulenos olarak geçmektedir. Söz konusu adağın Uşak'ın güneyinde yer alan Kaualenon Katoika? (Elmacık?)'dan götürüldüğü düşünülmektedir. Koulenos epithetinde bu yerleşim biriminin adından türediği var sayılmaktadır. Süpüren'de bulunan bir altar ise Men İtalikos'a adanmıştır. Bir toponimden türeyen bu epithet diğer örneklerden ayrılmaktadır. Onu diğerlerinden ayırt eden şey ise Küçük Asya dışındaki

bir yer adından türetilmiş olmasıdır. Bu sebeple söz konusu kültün İtalya ile bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir (Lane, 1975: 235; Büyükgün, 2006: 34).

Phrygia’da Men kültüne ait epigrafik belgeler yukarıda da değindiğimiz çeşitli merkezlerdeki stellerin üzerinde yer alan basit adak yazıtlarıdır. Bu yazıtların en eskisi Tuz Gölü yakınlarında yer alan ve Antik Çağ’daki adı bilinmeyen Beşkavak’ta bulunmuştur. M.S.80-90 yıllarına tarihlenen yazıttan anlaşıldığı kadarıyla burada Men’e ait bir tapınak bulunmaktaydı. Phrygia’nın tamamında olduğu gibi buradaki yazıtta kültün içeriğiyle ilgili fazla bilgi vermemektedir. Bununla birlikte yazıtlardan tanrının koruyucu bir mahiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Tanrının bu işlevini ise sıkça kullanılan “soteria” ifadesinden anlamaktayız. Ayrıca omuzlarının arkasından yükselen hilal de onun koruyucu işlevini gösteren bir semboldür. Adakları insanların hastalıklardan ve diğer fiziksel tehlikelerden korunmak için diktiği görülmektedir. Adaklar bazen bireysel kurtuluş için yapıldığı gibi bazende tüm toplumu ya da sadece belirli bir grubu korumak için de dikilmiştir (Laroche, 2000: 887, Büyükgün, 2006: 204-207).

Özellikle Kuzey Phrygia’da rastlanılan yazıtlarda Men’in tüm halkı koruması için yapılan adaklara sıkça rastlanılmaktadır. Kütahya’da Emet yakınlarında Alianon’da (Kırgıl) bulunmuş olan bir yazıtta Men’in tüm toplumu tehlikelerden koruması ve himayesi altına alarak her hangi bir tehlikeyle karşılaşıldığında herkese yardımcı olması istenmektedir. Bu tür adakların yanın da sadece bir grubu kapsayan adaklara dair bir örneğe Nakoleia’da rastlanılmıştır. Bu adak kendilerini “Komenoi” olarak adlandıran bir grup tarafından Men’e ve Zeus Benneos’a adanmıştır. Komenoi’nin köylüler anlamına geldiği ve bu yörenin sakinlerini ifade ettiği düşünülmektedir. Benzer örneklere civardaki köylerde de rastlanılmaktadır (Büyükgün, 2006: 204-208). Ayrıca Hierapolis çevresinde ele geçen stellerde de “Phratra” denilen kült birliklerinden bahsedilmektedir. Bu birlikler Men ile birlikte başka tanrılara da tapıyorlardı ve bu sebeple bu tanrılar tapıldıkları bölgenin adıyla; Motalleis Tanrıları olarak adlandırılmıştır. Bahsettiğimiz birlikler toplumun önde gelen kişileri tarafından oluşturulup dinsel törenlerle tüm bölge halkı adına tanrılara adaklar sunuyorlardı (Büyükgün, 2006: 312-313).

## SONUÇ

Antik Çağ'da Phrygia olarak adlandırılan ve günümüzde kabaca Orta Anadolu'nun batısı ve İç Batı Anadolu kısımlarını içeren bölgede Roma Dönemi'nde görülen bazı inanışları "Roma Phrygiası'nda Kentler ve Kültler" adlı tezimizde araştırdık. Çalışmamızda erken dönemlerde var olan ve Roma Dönemi'nde de devam eden merkezleri ve buralardaki inanışları farklı bölümlerde ele aldık.

Çalışmamızın sonucunda Phrygia ile özdeşleştirilen Ana Tanrıça kültürünün bölgenin en önemli inanç unsuru olduğunu söyleyebiliriz. Ana Tanrıça kültürü bölgenin her yerinde tapınım görmüş olup diğer inanç unsurları üzerinde de son derece etkili olmuştur. Bölgede görülen diğer kültürler ile bir şekilde etkileşime giren bir kesişim kümesi oluşturmuştur. Bununla birlikte neredeyse tek ilahe olarak tapınım görmüştür ve diğer kültürlerin bölgedeki etkinliğini sınırlamıştır.

Phrygler için çok önemli olan Ana Tanrıça kültürü, tarih öncesi devirlerden bu yana Anadolu'da var olan tanrıça inancının Mezopotamyalı unsurlardan da etkilenerek Phrygler tarafından yeniden yorumlanan şeklidir.

Batılı kaynaklara göre ise kültürün kaynağı Phrygia bölgesidir. Çünkü kültürün tapınım alanının en yaygın olduğu bölge burasıdır. Yunan ve Roma dünyasında Kybele/Cybele'ye adıyla tapınım görmüş olan tanrıçaya ait bir takım özellikler de kaynağını Phrygia'dan almaktadır. Tanrıçanın görünüşü ve karakteri üzerinde Phrygia etkisi son derece hâkimdir. Bunun dışında tanrıçanın kültür uygulamaları da Phrygia geleneğine uygun olarak gerçekleştirilmekteydi. Zira Romalıların tanrıça ile tanışması Phrygia halkı ile iletişim kurması sonucu olmuştur. Sbiylla olarak adlandırılan kehanet kitaplarının; Kartaca Savaşları esnasında Hannibal'ın orudusunu durdurabilmenin ancak Phrygia'da bulunan Pessinus kentinden tanrıçanın sembolü olan taşın Roma'ya getirilmesi olacağını söylemesi ile Romalılar tanrıça ile tanışmıştır.

Kurtarıcı olarak Roma'ya getirilen tanrıça Romalılar tarafından pek bilinmiyordu. Hatta Romalılar sonradan büyük rahatsızlık duyacakları kültür uygulamalarından da haberdar değillerdi. Kendi geleneksel inanç sistemlerinin dışında kalan bu uygulamaların başında; kültür rahipleri olan Galluslar'ın tanrıça adına

düzenlenen bayramlarda kendilerini hadım etmeleri gelmektedir. Bu durum Romalılar'ı çok rahatsız etmiştir ve bir tehlike olarak gördükleri kült uygulamalarını yasaklamışlardır. Tanrıçanın hadim rahipleri ise büyük hakaretlere uğramıştır. Bu sebeple yerin altına inen Ana Tanrıça inancı gizem kültürleri arasına dâhil olmuştur. Bununla birlikte etkisini kaybetmeyen tanrıça “Tanrıların Anası” olarak tapınım görmeye devam etmiştir.

Roma'da ve Yunanistan'da hor görülen ve aşağılanan tanrıçanın rahipleri Phrygia'da ise ayrı bir saygıya ve öneme sahiptiler. Phryg Krallığı yıkıldıktan sonra kent kent gezen rahipler kültürün korunmasını ve yayılmasını sağlamışlardır. Hatta zamanla siyasi güç kazanarak Hellenistik Krallıklar ve Roma Cumhuriyet Dönemi ile çağdaş bir tapınak devleti kurma başarısını dahi göstermişlerdir. Söz konusu rahiplere ait bu kentin adı ise Pessinus'tur. Eskişehir'in Sivrihisar İlçesi'nin Ballıhisar Köyü'ne lokalize edilen Pessinus kenti antik kaynaklara göre tanrıçanın en önemli kült merkezidir.

Yapılan araştırmalara Ana Tanrıça kültürünün Phrygler zamanında tüm bölgeye yayıldığını göstermektedir. Ancak daha sonraki zamanlarda belirli aralıklarla dar alanlarda yerini aynı özelliklere sahip olan Artemis'e bıraktığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Roma hakimiyeti esnasında bazı ekonomik sebeplerden dolayı Artemis kültürünün Phrygia'nın büyük bir kısmına yayıldığı da bilinmektedir. Bununla birlikte burada Artemis'in bölgesel kimlikten etkilenerek, Yunanlı unsurlardan sıyrıldığı ve Anadolu'ya has bir karakter kazandığı görülmektedir.

Artemis'in Anadolu'nun yerel unsurlarıyla bezenerek yaşadığı dönüşümlerden birisi Artemis Ephesia kültürüdür. Artemis Ephesia avcı karakteri olan Yunan Artemis'ten ayrılmaktadır. Tanrıça burada Phrygia geleneğine benzer şekilde Ana Tanrıça karakterine uygun dişiliği daha ön plana çıkan bir kimlik kazanmıştır. Buna uygun olarak da Ephesos'ta dişiliğin göstergesi olan çok sayıda göğüze sahip bir kült heykeliyle tasvir edilmiştir. Tanrıçanın bu şekilde betimlenmesi onun Anadolu'daki Artemis algısının önemli bir göstergesidir. Artemis Ephesia kült heykeli aynı zamanda bir ilk örnek olarak; Anadolu'da sikkelerde ve heykelerde sıkça kullanılmıştır. Söz konusu durum Phrygia için de aynıdır. Bölgede bulunan kentlere ait sikkelerde tanrıçanın bu tasvirine sıkça rastlanılmaktadır. Ancak bazen Hierapolis kentinde



bulunmuş olan örnekte olduğu gibi tanrıça daha sade bir görünüme de kavuşturulmuştur.

İki yüz yılı aşkın bir süre devam eden Pers egemenliği sonucunda Phrygia'da Artemis Ephesia dışında farklı bir Artemis kültü daha ortaya çıkmıştır. Artemis Anaitis olarak adlandırılan bu kült Pers tanrıçası Anahita'dan etkilenmiştir. Anahita ise Hint-Avrupa dinlerinde pek fazla rastlanılmayan dişi tanrılara yani tanrıçalara bir örnektir. Genel olarak su ile özdeşleştirilen bu tanrıçanın karakterinde dişilik ve doğurganlık ön plandadır, fiziksel görünümü de buna uygun olarak dolgun vücutlu bir genç kız olarak şekillenmiştir. Söz konusu tanrıça Phrygia'ya dışarıdan gelmiş gibi görülmekte yerel inanışlara son derece uygundur. Zira tanrıçanın kökeninde Ana Tanrıça inancının merkezi olan Anadolu vardır. İki komşu kültürün birbiri ile olan etkileşiminin sonucu Ana Tanrıça İran'a geçerek Anahita'ya dönüşmüştür. Daha sonra Pers egemenliğinde tekrar vatanına dönmüştür ancak bu seferde Yunan kültürünün etkisi altına girerek Artemis Anaitis olarak tapınım görmüştür.

Antik dünyanın baş tanrısı olan ve baba tanrı kavramıyla en çok özdeşleşen Zeus, Phrygia bölgesinde hemen hemen her alanda tapınım görmüştür. Ancak Aizanoi'de bulunan Meter Steunene adlı mağaraya ait yerel söylence onun baba tanrı kimliğinden çok "oğul" tanrı kimliğine vurgu yapmaktadır. Zira yerel söylenceye göre baş tanrı burada doğmuştur. Tanrının annesi ise Phrygia'nın Ana Tanrıçası'dır. Antik Çağ'ın en önemli mağaralarından birisi olarak kabul edilen Meter Steunene Mağarası ataerkil bir kültürün ürünü olan Zeus ile anaerkil kültürün yansıması olan Ana Tanrıça'nın ortak bir payda da buluşmasını göstermesi bakımından önemlidir. Erken dönemlerde oluşturulmuş olan bu birleşim ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. Roma Dönemi'nde Aizanoi inşa edilmiş olan Zeus tapınağının altında bulunan geniş salon ile bir mağara ortamı oluşturulmak istendiği ve Ana Tanrıça'nın da buraya taşınarak aynı anlayışın devam ettirildiği düşünülmektedir. Ancak yakın zamanda tapınakta bulunan bir yazıt üzerinde tapınağın Zeus'a ait olduğu yazmaktadır. Bu sebeple Zeus'un tapınağı tanrıça ile paylaşmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Tapınaktaki durum ne olursa olsun bölge insanı Zeus ve Ana Tanrıça'yı bir arada buluşturarak geleneksel inanışlarını yabancı bir tanrı ile özdeşleştirme başarısını göstermişlerdir.

Zeus Phrygia'da sadece Ana Tanrıça ile uyum içerisinde bir kimlik kazanmamıştır. Ayrıca bölgenin kırsal hayata göre şekillenmiş sosyal ve ekonomik durumuna uyumlu yerel bir karaktere de bürünmüştür. Hava olaylarını kontrol altında tutarak yağmura, gök gürültüsüne ve fırtınaya hükmeden bir hava tanrısı olan Zeus'a, Phrygia'da yerel tanrılara ait olan adlar epithet olarak eklenmiştir. Böylece Zeus hava tanrısı olmasının yanında hem bereket tanrısı hem de kırsal hayatın koruyucusu olmuştur. Köylüler ekinlerinin ve hayvanlarının hatta günlük işlerinde kullandıkları tarım aletlerinin korunması için tanrıya bölgenin her yerinde çok sayıda adaklar sunmuşlardır.

Bir başka bereket tanrısı olan Dionysos'da Phrygia'nın bölgesel özellikleri ile özdeşleşmiş olarak tapınım görmüştür. Dionysos kültü bölgede Roma Dönemi'nde tapınım görmeye başlamıştır. Fakat Dionysos Phrygia'ya yabancı bir tanrı değildir. Hatta tanrı Phrygia'lı olduğunu Euripides'in tragediasında "Lydia ve Phrygia'nın altın ovalarından geldim" diyerek açıkça belirtmektedir. Phrygia halkının geleneksel inanç anlayışına da uyumlu olan tanrının bu dönemde sadece isim değişikliğine uğradığı görülmektedir. Zira bölgede erken dönemlerden bu yana Dionysos ile aynı özellikleri taşıyan ve onun gibi esrik bir kült olan Sabazios kültü tapınım görmekteydi. Thrakia ve oradan göçmüş olan Phrygler'den kökenini alan Sabazios tıpkı Dionysos gibi bolluk bereket tanrısıdır.

Birbirine benzeyen kült uygulamalarına sahip bu iki tanrının ritüllerinde müzik eşliğinde dans ederken kendinden geçerek esrik hale gelmek esastır. Bu şekilde erginlenmenin kaynağı ise Phrygia'nın Ana Tanrıçası'dır. Bu durum antik yazarlar tarafından da desteklenmektedir. Ana Tanrıça Dionysos'un Phrygia'ya yaptığı bir ziyaret esnasında bu esrik kutlamaları ona öğretmiştir. Hatta Dionysos'u koruması altına alan tanrıça ritüllerde kullanılan müzik aletlerini de Dionysos için icat etmiştir.

Antik dünyanın entelektüel tanrısı olarak görülen Apollon'da kardeşi Artemis gibi Phrygia'da tapınım görmüştür. Güneş ve ışık tanrısı olan Apollon aynı zamanda bir kehanet tanrısıdır. Bu özelliği ile Yunanistan'da "kehanet saçı" anlamına gelen Pythios sıfatını almıştır. Tanrının bu işlevine yerel adlarla Phrygia'da da rastlanılmaktadır. Bunlardan birisi olan Apollon Kareios Hiereapolis kentindenki kutsal alanında "alfabetik" olarak adlandırılan kehanetlerde bulunmaktadır. Roma

İmparatorluk Dönemi'ne ait bu kehanet metinleri kült için önemli olan belgelerin arasındadır. Kehanet metinlerinin dışında Phrygia'da Apollon ile ilgili en önemli kaynak Denizli'nin Çal ilçesinde bulunan kutsal alandaki *katagraphe* olarak adlandırılan “tanrıya adama eylemi” ve *confessio* yani “günah çıkarma” yazıtlardır. Söz konusu yazıtlar Apollon Lairbenos için adanmış olup tanrı bölgesel mahiyettedir. Apollon'un Phrygia'ya has bir başka ayırt edici özelliği ise tanrının görünümüdür zira tanrı bölgede gücün sembolü olan çifte baltayla birlikte betimlenmektedir

Phrygia'nın kendine özgü yerel kültürlerinden en sıra dışı olanlarından birisi Hosios kai Diakios kültürüdür. Dilimizdeki karşılığı “Kutsal ve Adil Tanrı” olan kültün anavatanı büyük ihtimalle Phrygia'dır. Hosios kai Dikaios tamamen Anadolu'ya has bir kültürdür. Kültle ilgili belgelerin büyük çoğunluğuna da Phrygia'da rastlanılmıştır. Anadolu dışında ise bir elin parmağını geçmeyecek kadar az belge bulunmaktadır. Antik Çağ yazarları ise kültle ilgili hiç bir bilgi vermemektedir.

Phrygia'daki yazıtların tamamı Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir. Yerel bir kült olmasına rağmen erken dönemlerde bu kültün izlerine rastlanılmamaktadır. Bu durumun ekonomik sebeplerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ekonomik gücü zayıf olan Phrygia halkının bu dönemde oluşan barış ortamı ile zenginleşerek adaklar sunmaya başladıkları sanılmaktadır. Kült için dikilmiş adak taşlarından Hoisos kai Dikaios'un koruyucu tanrı işlevinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira insanlar bu adaklar ile hayvanlarının, ürünlerinin, kendilerinin ve ailelerinin korumasını istemektedirler.

Phrygia ile özdeşleşmiş tanrılardan birisi olan Men yabancı bir tanrı olmasına rağmen Phrygialı olarak kabul edilmiştir. Tanrı Hellenistik ve Roma dönemlerinde devamlı olarak Phryg Başlığı denilen bir külahlı betimlenmesi ve bölgede yoğun olarak tapınım görmesi onun Phrygialı olduğu algısını ortaya çıkarmıştır. Kült bölgede M.Ö. I. binyıldan itibaren tapınım gördüğü uzun süre zarfında bölgesel bir mahiyet kazanmıştır ve bölge halkının ihtiyaçlarına uygun bir hale dönüşmüştür. Men bazen bir yer adından türeyen bazen de efsanevi kurcusundan kaynaklanan epithetler ile Phrygia'da “koruyucu tanrı” işlevi ile tapınım görmüştür.

Genel anlamda Phrygia coğrafyasının inanç dünyasına baktığımızda kırsal hayatın yaşam şartlarıyla uyum içerisinde olduğunu görmekteyiz. Bölge insanı geçimini

tarım ve hayvancılıktan sağlmaktadır. Bu sebeple istekleri bu yönde olup çoğu zaman tanrı ya da tanrıçalardan hayvalarını, ürünleri, ailesini ve kendisinin kim zaman da köyünü korumasını istemiştir.

İnsanlar dağlık coğrafyanında tesiri ile dışa kapalı bir yaşam sürmüşlerdir. Bu durum Phrygia halkının inanç sistemlerini de etkilemiştir. Dışarıyla etkileşimin az olması sebebiyle insanlar siyasi otorite değişse bile geleneksel yapıyı devam ettirmişlerdir. Bunda Phrygia halkının kendi kültürüne son derece bağlı tutucu insanlardan oluşması da önemli bir etkidir. Bununla birlikte bu insanlar yabancı inanç sistemlerini kendilerinininki ile birleştirmekte çok başarılıydılar. Zira çoğu zaman kendilerine yabancı olan tanrı ve tanrıçaları kendi tanrı ve tanrıçaları ile melez bir hale getirerek onlara yerel bir kimlik kazandırmışlardır.

## KAYNAKLAR

### ANTİK ESERLER

- Arrianos, F. (2005). *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, Çeviren: Furkan Akderin, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Apollodorus, (1912). *The Library*, İngilizce'ye Çeviren: J. George Frazer, The Loeb Classical Library, New York.
- Catullus, G. V. (2002). *Catullus Bütün Şiirleri Latince Aslıyla*, Çeviren: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Dio Cassius. (1925). *Dio's Roman History Volume III*, İngilizce'ye Çeviren: Earnest Cary, Loeb Classical Library, London.
- Diodoros Siculus. (1814). *The Historical Library*, İngilizce'ye Çeviren: G. Booth, Published by H. Valesius, London.
- Euripides. (2010). *Bakkhalar*, Çeviren, Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Herodotos. (2010). *Tarih*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Homeros. (2009). *İlyada*, Çeviren: Fulya Koçak, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Pausanias. (1918). *Description of Greece*, İngilizce'ye Çeviren: W.H.S. Jones, The Loeb Classical Library, London.
- Plutarch. (1920). *Caius Marius*, İngilizce'ye Çeviren: Bernadotte Perrin, Harvard University Press.
- Plutarch. (1936). *Moralia*, İngilizce'ye Çeviren: Frank Cole Babbitt, Harvard University Press.
- Prudentius. (1953). *Prudentius in Volume II*, İngilizce'ye Çeviren: H. J. Thomson, The Loeb Classical Library, London.
- Strabon. (2009). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII- XIII-XIV)*, Çeviren: Adnan Pekman, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Titus Livius. (1949). *Ab Urbe Condita*, Ed. Frank Gardener, Columbia University Press.

### MODERN ESERLER

- Agizza, R. (2001). *Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler*, Çeviren: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Akıncı Öztürk, E., Tanrıver, C. (2008). "New Katagraphai And Dedications From The

Sanctuary Of Apollon Lairbenos”, *Epigraphica Anatolica*, Sayı: 4, s.89-111.

- Akyürek Şahin, N. E. (2001). “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia’da bir Zeus Kültü”, *Olba IV*, s.163-182.
- Akyürek Şahin, N. E. (2004). “Anadolu’da Hosios Kai Dikaios Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)”, *Arkeoloji Ve Sanat Dergisi*, Sayı:118, s. 1-18.
- Akyürek Şahin, N. E. (2006). *Yazıdere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı Ve Adak Yazıtları*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Akyürek Şahin, N. E. (2006a). “Phrygia’da Yeni Zeus Bronton Adakları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:122, s.89-124.
- Alanyalı, F. S. (2002). “Ephesos’da Phrygialı Bir Tanrıça”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 3, s. 1-12.
- Albayrak, C. (2007). *Anadolu’da Kybele–Attis Kültü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Albayrak, Y. (2008). *Anadolu’da Artemis Kültü* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alkan, M. (2006). *Akhamenidler Dönemi’nde Perslerin Anadolu’da Tapınak İlişkileri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Dönemi’nde Hierapolis (Pamukkale)*, Çeviren: Nalan Fırat, Ege Yayınları, İstanbul.
- Augé, M. (2010). *Paganizmin Dehası*, Çeviren: Erkan Ataçay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Aytaçlar, Ö. P. (2009). “Küçük Asya’nın Romanizasyon’u”, *Doğu Batı*, Romalılar I, s.286-296.
- Aytaçlar, Ö. P. (2012), *Antik Çağda Confessiones, Günah, İtiraf, Kefaret*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Baydur, N. (1999). *İmparator Iulianus*, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- Bayladı, D. (1998). *Dinler Kavşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul.
- Bean, E. G. (1995). *Eski Çağda Ege Bölgesi*, Çeviren: İnci Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul.
- Bean, E. G. (2000). *Eskiçağ’da Menderes’in Ötesi*, Çeviren: Pınar Kurtoğlu, Arion Yayınevi, İstanbul.

- Belli, O. (2001). *Anadolu Tanrıçaları*, Promete Kültür Dizisi, İstanbul.
- Burkert, W. (1998). *Greek Religion*, İngilizce'ye Çeviren: John Raffan, Harvard University Press, Massachusetts.
- Burkert, W. (1999). *İlkçağ Gizem Tapıları*, Çeviren: Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara.
- Burrell, B. (2003). *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*, Brill Publishers.
- Bülbül, C. (2009). "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:27, s.79-84.
- Büyükgün, B. (2006). *Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Carlier, J. (2000). "Apollon", *Antik Dünya Ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt I*, Çeviren: Lale Arslan, Dost Kitabevi Yayınları, s.48-52.
- Chaniotis, A. (2004). "Under the watchful eyes of the gods: divine justice in Hellenistic and Roman Asia Minor", *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society*, Cambridge University Press, s.1-43.
- Claerhout I., Devreker, J. (2008). *Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti Pessinus*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Clayton, P., Price, M. (2000). *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Cline, R. (2011). *Ancient Angels Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*, Brill, Boston.
- Cramer, J. A. (1832). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor II*, Oxford University Press, London.
- Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor (Hellenistic Culture and Society)*, University of California Press.
- Cornell, T., Matthews, J. (1988). *Roma Dünyası*, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Çeviren: Şadan Karadeniz, Cilt:V, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çapar, Ö. (1978). "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:29, Sayı: 1.4, s. 167-210.
- Çapar, Ö. (1987). "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:31, Sayı: 1.2, s. 43-73.
- Çaylı, P. (2008). "Prehistoryadan Günümüze Kadın Sembolünün Sanata Yansıması",

*Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri*, Sayı: VII, s. 137-155.

- Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- D'andria, F. (2003). "Hierapolis 2002 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları", *T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II (26-31 Mayıs), s. 111-122.
- Darga, M. A. (1993). "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları (1989-1992)", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 15. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I (24-38 Mayıs), s. 481-502.
- Detienne, M. (2000). "Dionysos", *Antik Dünya Ve Geleneksel Toplumlarda Dinler Ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt I*, Çeviren: Nusat Çıka, Dost Kitabevi Yayınları, s.172-179.
- Drew-Bear, T. (1984). "Phrygian Votive Steles In The Museum Of Anatolian Civilizations", *T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (16-20 Nisan), s. 109-112.
- Drew-Bear, T. (1998). "Frigya'da Epigrafi Ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları", *T.C. Kültür Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt:1,(25-29 Mayıs), s. 391-402.
- Drew-Bear, T. vd (1999). *The Museum Of Anatolian Civilizations Phrygian Votive Steles*, Turkish Republic Ministry of Culture General Directorate of Manuments and Museums, Ankara.
- Drew-Bear, T. (2007). "Yeni Frigçe Yazıtlar", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, s. 161-172.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağ'da Yaşamın Ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dürüşken, Ç. (2003). *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi İstanbul.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt I Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, Çeviren: Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt II Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, Çeviren, Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, Çeviren: Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya.
- Erhat, A. (2011), *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabeni, İstanbul.



- Erön, A. (2007). *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Erzen, A. (1953). "Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında", *Belleten*, Sayı: 62, Cilt XVII, s.1-14.
- Fantham E. (2010). "Eunuchs" *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Volume I, Oxford University Press.
- Ferguson, E. (2003). *Backgrounds of Early Christianity*, Eerdmans Publishing Co., USA.
- Fıratlı, N. (1972). "Uşak-Seçkiler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 19, Cilt: II, s.109-160.
- Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerinin Yansımasında Yunan Yaşamı*, Çeviren: Nezahat Baydur, Banu Theis-Baydur, Ege Yayınları, İstanbul.
- Frei, P. (1989). "Epigraphisch-Topographische Forschungen In Eskişehir und Umgebung (1987 und 1988)", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü VII .Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (18-23 Mayıs), Antalya, 191-202.
- Friedrriich, J. (2000). *Kayıp Yazılar Ve Diller*, Çeviren: Recai Tekoğlu, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Gezgin, İ. (2012). *Fallusun Arkeolojisi Doğal Olanın Kültüre Kültürün İktidara Dönüşümü*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Graves, R. (2010). *Yunan Mitleri Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, Çeviren: Uğur Akpur, Say Yayınları, İstanbul.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, Çeviren: Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar İstanbul.
- Guizzi, F. (2008). "Adak Yazıtları ve Kutsal Yazıtlar", *Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yuanaca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar*, Liguori Editore, s .91-130.
- Güler, A., Rheidt, K. (2006), "Aizanoi 2005 ve 2006 Yılı Çalışmaları", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 29.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:II, (28 Mayıs–1 Haziran) Kocaeli, s. 227-242.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hamilton, E. (2004). *Mitologya*, Çeviren: Ülkü Tamer, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Hoşafcı, Ö. D. (2007). *Lykos Vadisinde Dionysos Kültü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

- Işık, F. (1999). *Doğa Ana Kubaba Tanrıçalarının Ege'de Buluşması*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Iversen, E. (2000). "Mısır", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt II*, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yayınları, s.766-777.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eski Batı Tarihi I*, TTK Basımevi, Ankara.
- İzник, E. (2004). "Galluslar (İlkçağda Anadolu'daki Sıradışı Rahipler)", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 1-2. s.127-161
- İzник, E. (2006). *Roma İmparatorluğu Döneminde Frigya Epiktetos Merkezlerinde (Dorylaeum, Nacolea, Midaeum, Cotiaeum, Aezani) Sosyopolitik, Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Yapı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Kaizer, T. (2007). "Religion in The Roman East", *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, s. 446-456.
- Kaya, M. A. (2000). *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Kılıç, Y., Uncu, E. (2011). "Eski Mezopotamya'da İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği)", *History Studies*, Volume 3/1, s. 183-201.
- Kılıç., Y. (2009). "Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:4, s.122-151.
- Koch, G. (2001). *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*, Çeviren: Z. Zühre İlkgen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kortanoğlu, E. (2006). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları Cilt I* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kortanoğlu, E. (2008). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Kuhrt, A. (2009). *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) Cilt.II*, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kulaçoğlu, B. (1992). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Lane, E. N. (1975). "The Italian Connection: An aspect of the Cult of Men", *Numen*, Vol:22, s. 235-239.

- Lane, E. N. (1976). *Corpus Manumentorum Religionis dei Menis III and Testimonia*, Leiden, Netherlands.
- Lane, E. N. (1986). "A Men-Stele from Phrygian Hierapolis, Further Consideration", *Epigraphica Anatolica* 7, s.107-109.
- Laroche, E. (2000). "Önasya Dinleri", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt II*, Çeviren: Kemal Özmen, Dost Kitabevi Yayınları, s.885-887.
- Levick, B., Mitchell, S. (1988). *MAMA IX Aezanitis*, London.
- Lieu J. M. (2008). *I, II, III, John A Commentary*, Westminster John Knox Press, USA.
- Lloyd, S. (2007). *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çeviren: Ender Varinlioğlu, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ I-II*, Princeton.
- Malay, H. (2001). "Lydia Araştırmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 19.Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:II, (28 Mayıs-01 Haziran)*, Ankara, s. 147-150.
- Malay, H. (2005). "ΦΙΛΑΝΠΕΛΟΙ in Phrygia And Lydia", *Epigraphica Anatolica*, Sayı: 38, s.42-44.
- McGovern, P. E. (2003). *Ancient Wine The Search For The Origins Of Viniculture*, Princeton University Press, Princeton.
- Melchert, H. C. (2010). *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, Çeviren: Barış Baysal, Çiğdem Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Miranda, E., Guizzi, F. (2008). "Giriş", *Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yuanaca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar*, Liguori Editore, s. 13-32.
- Mitchell, S. A. (1849). *Mitchell's Ancient Geography*, Thomas Cowperthwair & Company, Philadelphia.
- Mitchell, S. (1995). *Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor Volume II The Rise of the Church*, Oxford University Press, New York.
- Otto, W. F. (1965). *Dionysus Myth and Cult*, Indiana University Press, Bloomington.
- Özbayoğlu, E. (1999), "İlkçağ Anadolu Kültüründe Esrime" *XII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, s. 227-240.
- Özlem, P. (1998). *Lydia ve Phrygia'da Ele Geçen, Kefaret Yazıtları, (Confessiones)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Özkaya, V. (1999). “Kuyulu Anıtlar ve Frigler’de Taurobolium”, *Anadolu Araştırmaları XV*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul. s. 295-334.
- Özsait, M. (1985). *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası’nda Dionysos Kültü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Parman E. (2002). *Ortaçağ Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü*, Çeviren: Taylan Esin, İmge Kitabevi, Ankara.
- Pişkin, C. (2007). *Antik Çağ’da Karia Bölgesi’nde Dionysos Kültü ve Şarap Üretimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Polat, R. T.(2010). “Yeni Buluntular ışığında Phryg Kaya Altarları ve Bir Tipoloji Önerisi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: I, s.203-222.
- Ramsay, W. M. (1895). *The Cities and Bishoprics of Phrygia I*, Oxford.
- Ramsay, W. M. (1889). “Artemis-Leto and Apollo-Lairbenos”, *The Journal of Hellenic Studies*, Volume X, s. 216-230
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Çeviren: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Rasmussen, A. H. (2002). “The Attalid Kingdom and the Cult of Cybele at Pessinous”, *Ancient History Matters: Studies presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*, L’erma Di Bretschneider, Rome.
- Ritti, T. (2006). *Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi*, Çevirisi: Nalan Fırat, Ege Yayınları, İstanbul.
- Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça’nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Roller, L. E. (2007). “Frig Dini ve Kült Uygulamaları”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, s. 141-147.
- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Schilling, R. (2000). “Apollo”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt I*, Çeviren: Lale Arslan, Kitabevi Yayınları, s. 47-48.

- Sevin, V. (1975). "Batı Anadolu'nun Az Bilinen Antik Bir Kenti Hypaipa Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28-29, Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 41-54.
- Sevin, V. (1982). "Frigler", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi Cilt II*, Görsel Yayınlar, s. 248-274.
- Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Shipley G. vd, (2006). "Cybele", *The Cambridge Dictionary Of Classical Civilization*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 248.
- Smith, H. I. (1861). *Course of Ancient Geography*, D. Appleton And Company, London.
- Sivas, T. T. (2002). "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı:3, s. 335-355.
- Sivas, T. T. (2002). "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, s. 9-14.
- Söğüt, B. (2006). "Denizli –Hisarköy Müze Deposundaki Mimari Bloklar", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, s. 383-396.
- Stanislawski, D. (1975). "Dionysus Westward: Early Religion and Economic" Geography of Wine, *Geographical Review*, Vol.65/4, s.427-444.
- Şahin C. vd, (2005). *Türkiye Coğrafyası (Fizikî-Beşerî-Ekonomik-Jeopolitik)*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, S. (1986). "Phrygia Epiktetos", *T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (26-30 Mayıs) Ankara, s.265-268.
- Şimşek, C. (2007). *Laodikeia (Laodikeia Ad Lycum)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Şimşek, C., Sezgin, M. A. (2011). "Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı", *Eumeneia Şeyhli-Işıklı*, Ege Yayınları, s. 29-46.
- Şimşek, C. (2011). "Eumeneia'nın Coğrafi, Tarihi ve Siyasi Yapısı", *Eumeneia Şeyhli-Işıklı*, Ege Yayınları, s. 47-60.
- Tabberne, W. (1997). *Montanist Inscriptions and Testimonia*, Mercer University Press, Georgia.

- Tanrıver, C. (2003). "A Dedication To Hosios (-On) And Dikaios (-On) From Phrygia", *Epigraphica Anatolia*, Sayı: 36, s. 29-32.
- Taşlıklioğlu Z. (1963). "Dionysos Dini ve Tragedia", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı:7, Cilt: IV, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.181-192.
- Taşlıklioğlu, Z. (1954). *Tanrı Apollon ve Anadolu İle Münasebetleri*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Taşlıklioğlu Z. (1963). *Anadolu'da Apollon Kültü İle İlgili Kaynaklar*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Taylor, T. (1992). *Two Orations of the Emperor Julian: One to the Sun and the Other to the Mother of the Gods*, Kessinger Publishing.
- Tekin, A. (2008). *Apameia Kentinin, Tarihi Coğrafyası Ve Sikkeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Tekin O. (2003). *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Kataloğu*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi Cilt II*, Çeviren: Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Trombley, (2001). *Hellenic Religion and Christianization C.370-529*, Brill Academic Publishers, Danvers.
- Tuğrul, L. (1958). "Küçük Asya Kitabelerinde Artemis", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 8-2, s. 45-60.
- Tuna, K. Y. (2003). "Dindymene'nin Pencere Anıtı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı: 114, s. 25-31.
- Turcan R. (2006), *The Cults of the Roman Empire*, İngilizce'ye Çeviren: Antonia Nevill, Blackwell Publisher, Massachusetts.
- Uçankuş, H. T. (2002), *Ana Tanrıça Kybele'nin Ve Midas'ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Umar, B. (2008). *Phrygia Bir Tarihsel Coğrafya Ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Ünsal, V. (2012). "Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, s.209-224.
- Varenne, J. (2000). "Anahita", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü Cilt I*, Çeviren: Kemal Özmen, Dost Kitabevi Yayınları, s. 34-35.

- Versnel, H.S. (2011). *Coping with the Gods: Wayward Readings in Greek Theology*, Brill, Boston.
- Walton, F. R. and Scheid, J. (2004). "Cybele", *The Oxford Companion To Classical Civilization*, Oxford University Press, s. 201-202.
- Yıldızturen, M., Drew-Bear, T. (1997). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, s. 25-44.

## **EKLER**



## Ek-1

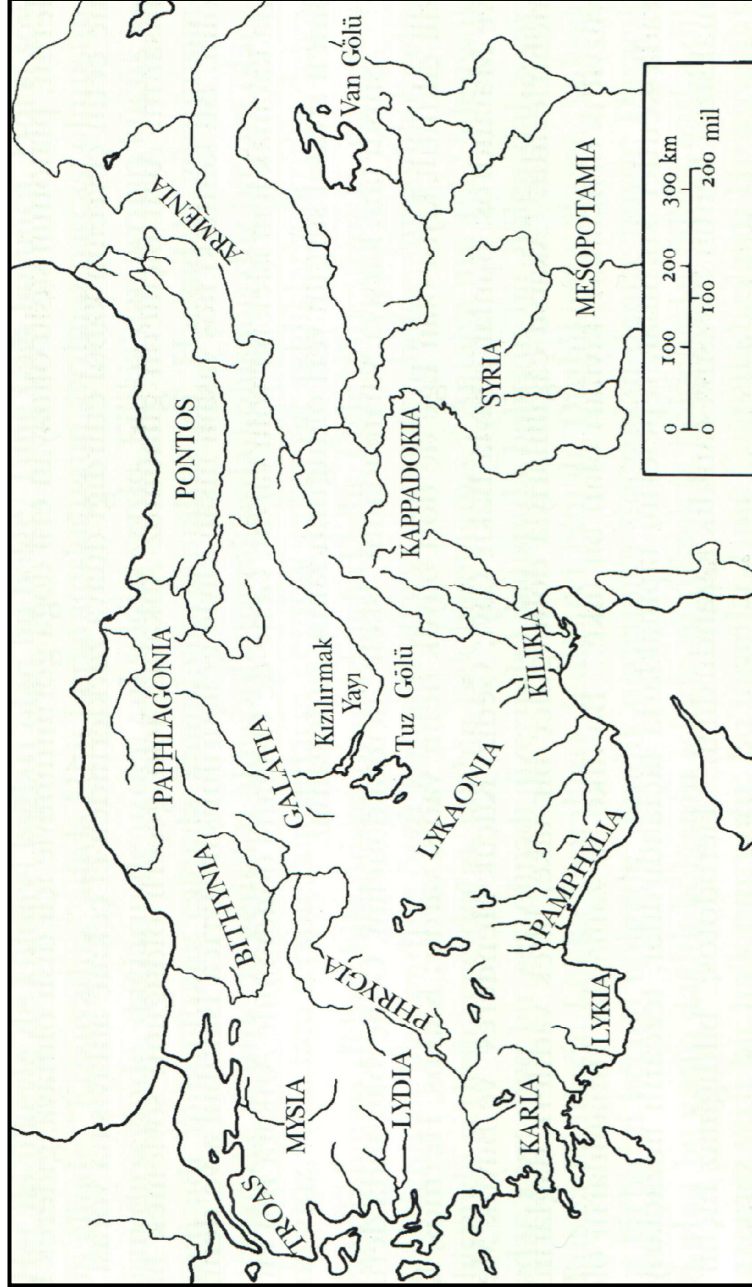
Harita 1. Phrygler'in yayılım alanları.



Sivas, T. T. (2002). "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, s. 10.

## Ek-2

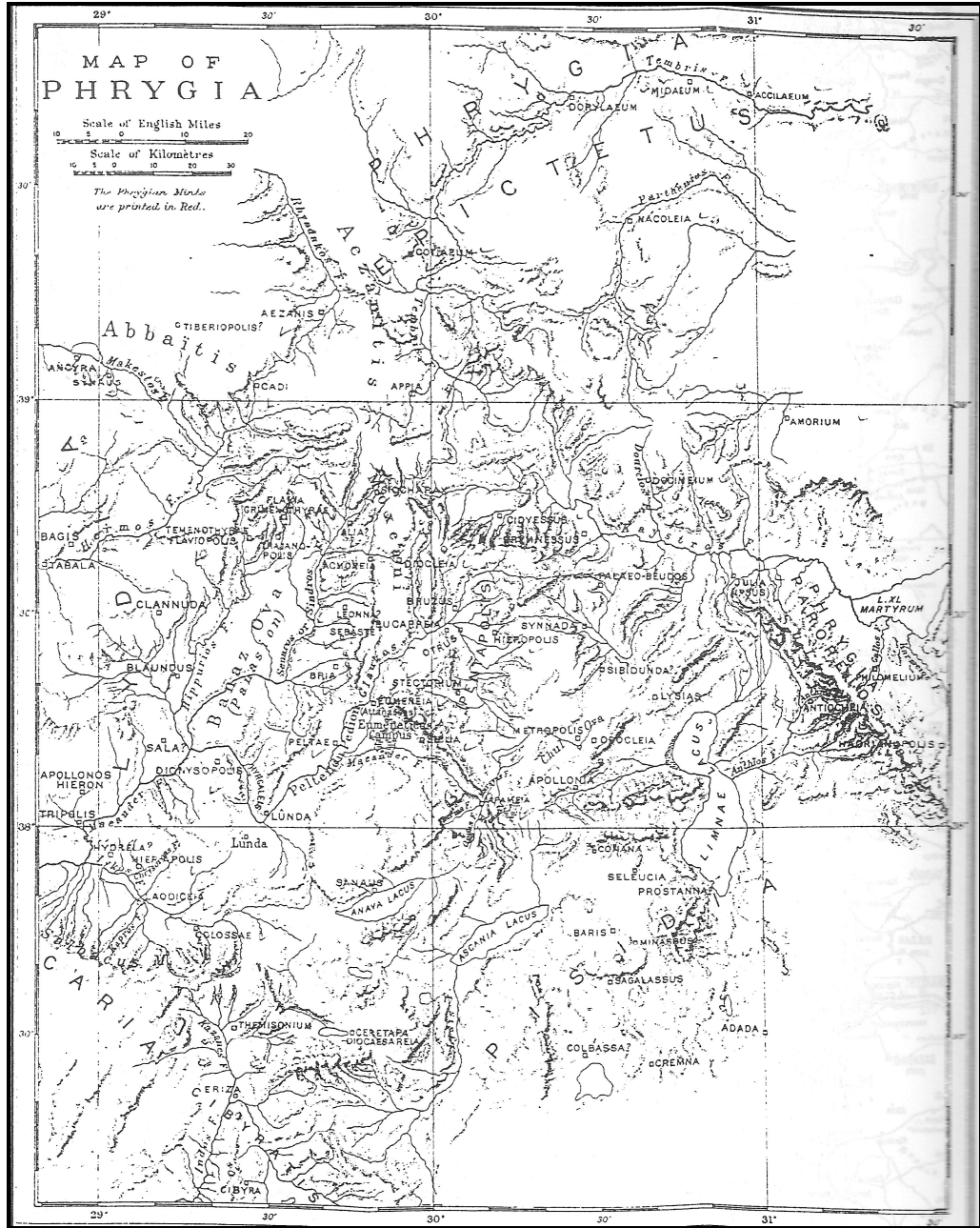
Harita 2. Anadolu'nun Yunan ve Roma Dönemi Bölgeleri



Lloyd, S. (2007). *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çeviren: Ender Varinlioğlu, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, s.5.

## Ek-3

## Harita 3. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Phrygia Bölgesi



Parman E. (2002). *Ortaçağ Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, Harita 4.

## Ek-4

Res. 1. Kargamış'ta bulunmuş olan bir Kubaba kabartması



Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıca'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul, s.66.

## Ek-5

**Res. 2. Aslankaya Anıtı M.Ö. VI. Yüzyılın başları.**

Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul, s.101.

## Ek-6

Res. 3. Hacılar'da bulunmuş olan M.Ö. VI. binyılın ortalarına ait bir idol.



Kulaçoğlu, B. (1992). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, Res.42.

**Ek-7****Catullus.63**

Hızlı teknesini derin deniz üstünde sürüp Attis  
 Phrygia korusuna alelacele ayakbastı sabırsızca  
 ve tanrıçanın ormanlarla kaplı gölgeli mekânına gitti,  
 çılgın bir öfkeye kapılıp, ruhu sersem sepelek,  
 sivri bir çakmaktaşıyla koparıp attı kasığındaki ağırlıkları.  
 Hissedince kalan organlarından erkekliğinin yittiğini,  
 hatta toprağı lekeleyince taze kanı  
 aldı kar beyaz ellerine çarçabuk hafif defini,  
 senin defini, Cybele, ey Cybele Ana, gizli ayinlerini senin,  
 vura vura sırtına incecik parmaklarıyla boğa derisi defin,  
 terennüm etmeye başladı yoldaşları için salına salına:  
 "Haydi, gidin Gallalar, Cybele'nin yüksek korularına, hep beraber,  
 hep beraber gidin, Dindymus'un sahibesinin gezgin takımı,  
 başka mekânlar arayan sürgünler gibi  
 benim önderliğimde arkamdan gelen yoldaşlar,  
 göğüs gerdiniz yiyip yutan sulara, azgın denizlere,  
 hadım ettiniz bedeninizi aşkın çekiciliğine duyduğunuz aşırı kinle,  
 neşelendirin ilahenizin ruhunu sürekli koşuşturmalarınızla,  
 yavaşlatır duraksamalar, alır aklınızı başınızdan; gidin hep beraber,  
 izleyin Phrygia'daki Cybelenin evini, Phrygia'daki korularını tanrıçanın,  
 ziller çalar orada, defler yankılanır,  
 Phrygialı flütçü ağır ağır çalar kıvrık flütüyle,  
 sarmaşıklar dolanmış başlarını salları hızlıca Maenadlar orada,  
 derin inleyişlerle kutlarlar, orada, kutsal ayinlerini,  
 orada dolanıp durur tanrıçanın gezgin alayı:  
 bir an önce oraya gitmek yakışır bize hızlı danslarla."  
 Yoldaşlarına bunları söyler söylemez kadını Attis  
 birden dillerini şiddetle çırparak şenlikçiler feryat ederler,  
 hafif def karşılık verir buna, yankılanır oyuk ziller,  
 telaşlı adımlarla yeşil İda'ya gider koro çarçabuk.  
 Hep beraber soluk soluğa yollarına devam ederler, çılgın gezginler, ölesiye

eşlik eder onlara defiyle önderleri Attis, gölgeli korular arasında,  
yabanıl bir düve gibi, boyunduruğun ağırlığından kaçan:  
hızla izler Gallalar ayağına çabuk önderlerini.  
Böylece ulaşınca Cybelenin tapınağına yorgun argın,  
ekmek bile düşünecek halleri kalmadan dalarlar uykuya.  
Dermansız kalınca ağır bir uyku çöker gözlerine:  
dingin bir sessizlik içinde kaybolur ruhlarının taşkın çılgınlığı.  
Ama ışıl ışıl gözleriyle altın yüzlü Güneş  
dolaşmaya başlayınca parlak gökyüzünde, katı toprakta, çılgın denizde,  
diri küheylanlarıyla kovunca gecenin gölgelerini,  
kendine gelen Attis'i terk edip gitti uykusu o zaman:  
çırpınan göğsüne aldı onu tanrıça Pasithea.  
Dingin sessizlik sonrasında, düşüncesiz öfkesinden arınmış,  
yaptıklarını bir bir aklından geçirdi Attis o an,  
ve apaçık zihniyle gördü yitirdiklerini ve nerede olduğunu,  
geri dönüp kumsala koştu tutkuyla yanarken yüreği  
orada engin denize bakıp yaşlı gözlerle  
kederli sesiyle şöyle seslendi yurduna hüüzün içinde:  
"Ey beni yaratan, beni doğuran yurdum,  
seni terk eden efendilerini bırakıp kaçan beslemeler gibi, zavallı ben,  
İda dağının korularında doğrudum ayaklarımın üzerinde,  
kar ortasında, yabanıl hayvanların buz kesmiş mağaralarında yaşamak için  
ve girmek için çılgınlıklarımı gösterdikleri bütün gizli inlerine:  
nerede, hangi yörelerde yer aldığımı düşüneyim, ey yurdum?  
Gözbebeklerim sana yöneltmek istiyor bakışlarımı,  
şu yabanıl öfkeden kurtulup bir an önce.  
Ben miyim evimden uzaklaşıp bu korulara sürüklenen?  
Uzak mı kalacağım yurdumdan, mülklerimden, arkadaşlarımdan, ana babamdan,  
pazar yerimden, güreş okulumdan, koşu alanımdan, spor okulumdan.  
Zavallı, ah zavallı kalbim, bir daha, bir daha yakınmalısın!  
Hangi suret kalmış ki ben bürünmemiş olayım?  
Delikanlıyım, gençtim, çocuktum ben, şimdi kadınıam,  
spor okulunun çiçeğiydim, güreş okulunun onuru:  
tıklım tıklım olurdu kapım, sıcacık kalırdı eşik,



evim vardı çiçekten çelenklerle donatılan  
 yatağımdan kalkar kalkmaz güneş doğarken.  
 Şimdi, tanrıların hizmetçisi mi olacağım ben, Cybele'nin beslemesi?  
 Bacchus rahibesi mi olacağım, kendimden bir parça ha,  
 kısır bir erkek mi yoksa?  
 Yeşil İda'da karla kaplı, soğuk bir yerde mi yaşayacağım?  
 Phrygia'nın yüce doruklarında mı sürdüreceğim yaşamımı?  
 Yaptıklarım acı veriyor bana şimdi, pişmanlık veriyor."  
 Gül renkli dudaklarından çıkınca bu ses,  
 götürünce yepyeni haberler tanrıların kulaklarına,  
 çözer o zaman Cybele aklanlarının boyunduruğunu,  
 solda duranı, sürü düşmanını, dürterek der:  
 "Haydi, haydi git gözüpek hayvan  
 çılgınlık ele geçirsin bu adamı, rahatsız etsin,  
 git ki çılgınlık geri döndürsün onu koruya,  
 egemenliğimden kaçmak isteyen bu özgürlük delisi adamı.  
 Haydi, vur sırtına kuyruğunla, şaklat kırbaçlarını,  
 öyle vur ki, yankılansın böğürmeleri dört bir yanda, s  
 alla kızıl yeleni kaslı boynundaki gözüpek hayvan!"  
 Bunları söyler Cybele, tehdit edercesine, çözüp eliyle boyunduruğu.  
 Kendi kendini azdıran yabanıl hayvan yerinden uğrar kızgınlıkla,  
 yola çıkar, kükrer, kırıp geçirir fundalıkları ayaklarıyla.  
 Ama bembeyaz köpüklü kıyının ıslak kısmına gelip de  
 görünce kadınsı Attisi, denizin parlak yüzeyine yakın yerde,  
 atılıp saldırır üstüne: yabanıl korulara kaçır Attis, aklını yitirir.  
 Yaşam boyu kalır orada, hizmetçi olarak.  
 Büyük tanrıça, tanrıça Cybele, Dindymus'un sahibesi tanrıça,  
 evimden uzak olsun senin çılgınlıkların:  
 haydi, git başkalarını hiddete sal, başkalarını çıldırt, haydi!

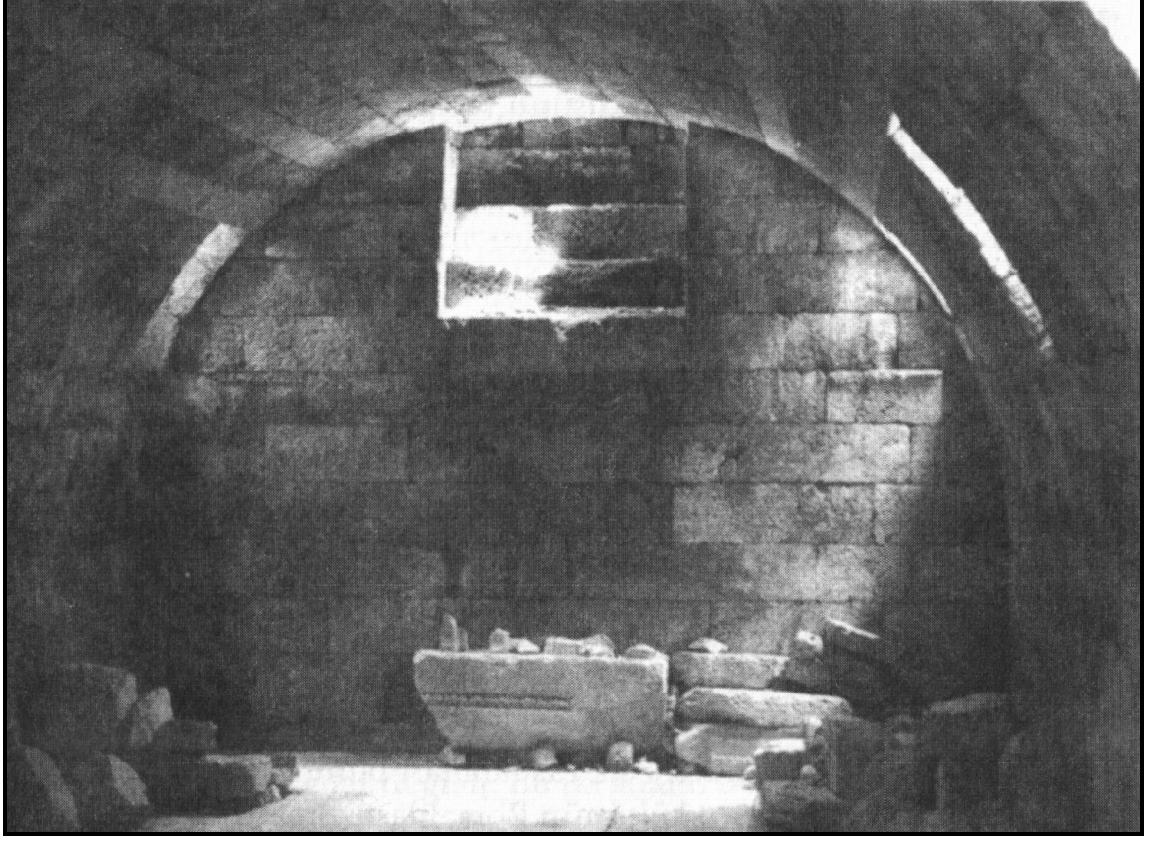
Catullus, G. V. (2002). *Catullus Bütün Şiirleri Latince Aslıyla*, Çeviren: Çiğdem  
 Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul. Catullus.63.

**Ek-8**

**Res. 4. Charles Texier tarafında resmedilmiş olan Aizanoi'deki tapınağa ait bir çizim.**



Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi Cilt II*, Çeviren: Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, s.290.

**Ek-9****Res. 5. Aizanoi'deki tapınakta Ana Tanrıçaya ait olduğu düşünölen bölüm.**

Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*, Çeviren: Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul, s.325.

**Ek-10****Res. 6. Artemis Ephesia heykeli.**

Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Res.5.

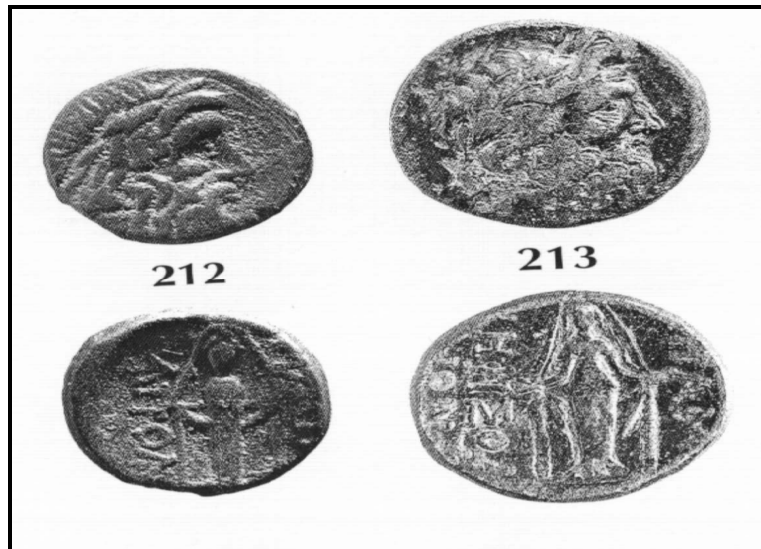
## Ek-11

Res. 7. Attouda'da bulunmuş olan Artemis Anaitis betimlemeli bir sikke.



Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Res.20.

Res. 8. Apamei'da bulunmuş olan Artemis Anaitis betimlemeli bir sikke.



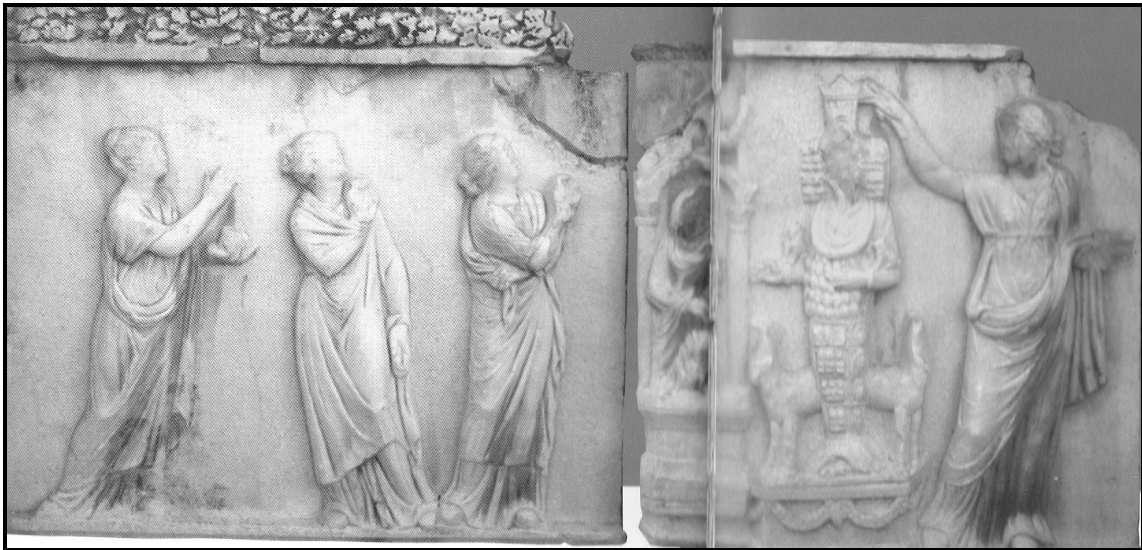
Tekin O. (2003). *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Kataloğu*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul, Lev.212-213.

**Ek-12**

**Res. 9. Hierapolis Tiyatro'su sahensindeki Artemis kabartma kuşağının genel görünümü.**



**Res. 10. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Artemis Ephesia'ya ait kabartma kuşağına ait bir bölüm.**



Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.11-1.12.

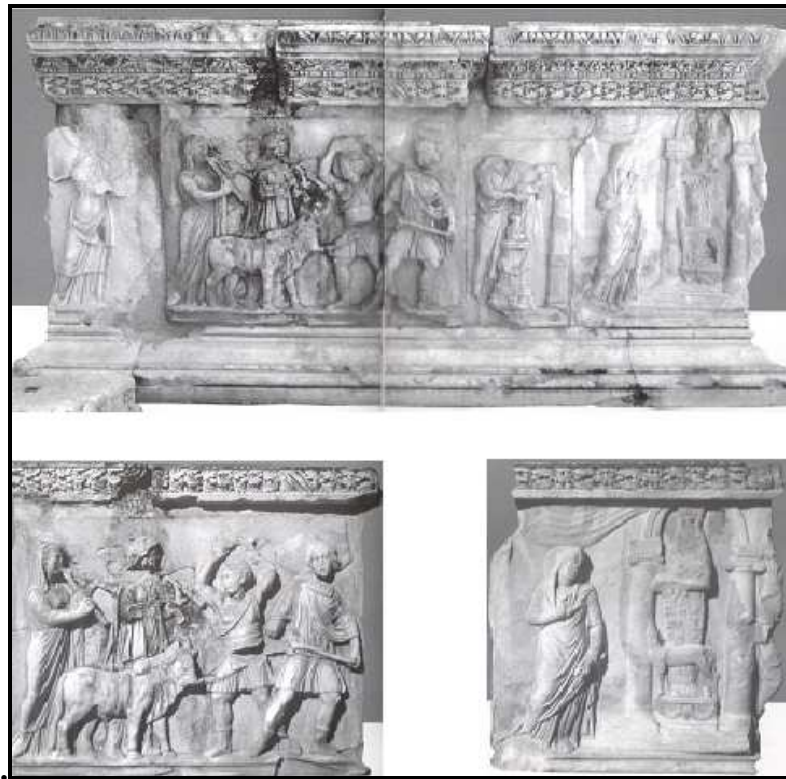
### Ek-13

**Res. 11. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Artemis Ephesia'ya ait kabartma kuşağında adakta bulunanların betimlendiği bölüm.**



Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.14- 1.15.

**Res. 12. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Artemis Ephesia'ya ait kabartma kuşağının diğer bölümler.**



Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.16-1.17-1.18.

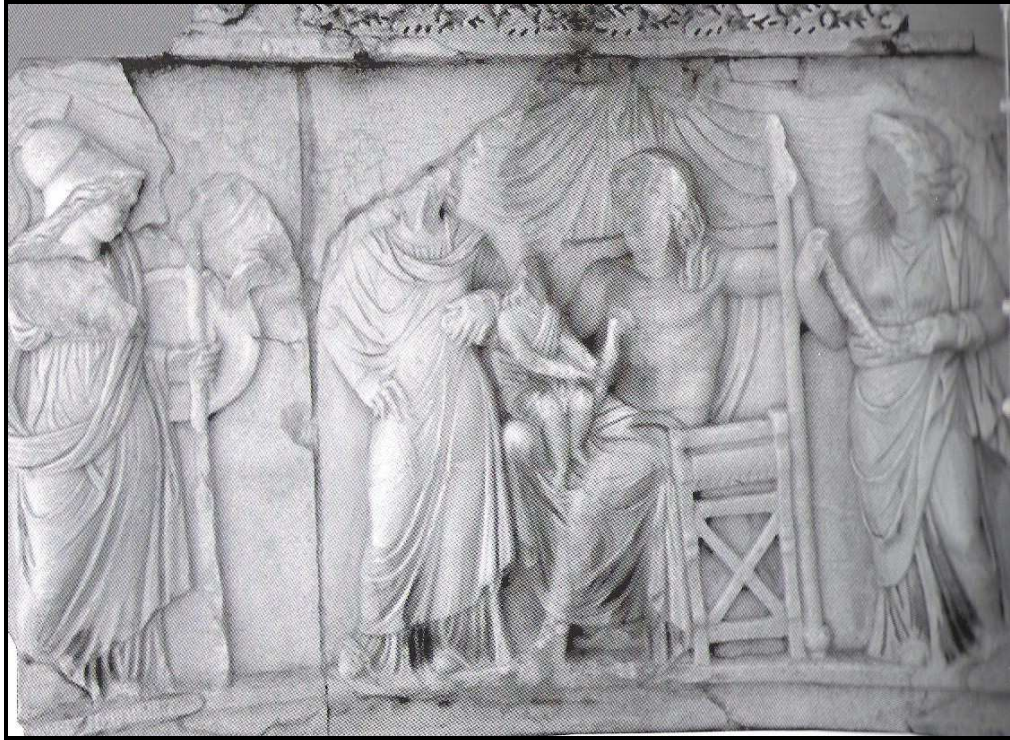
**Ek-14****Res. 13. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Artemis'in doğumunun betimlendiği sahne.**

Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.3.

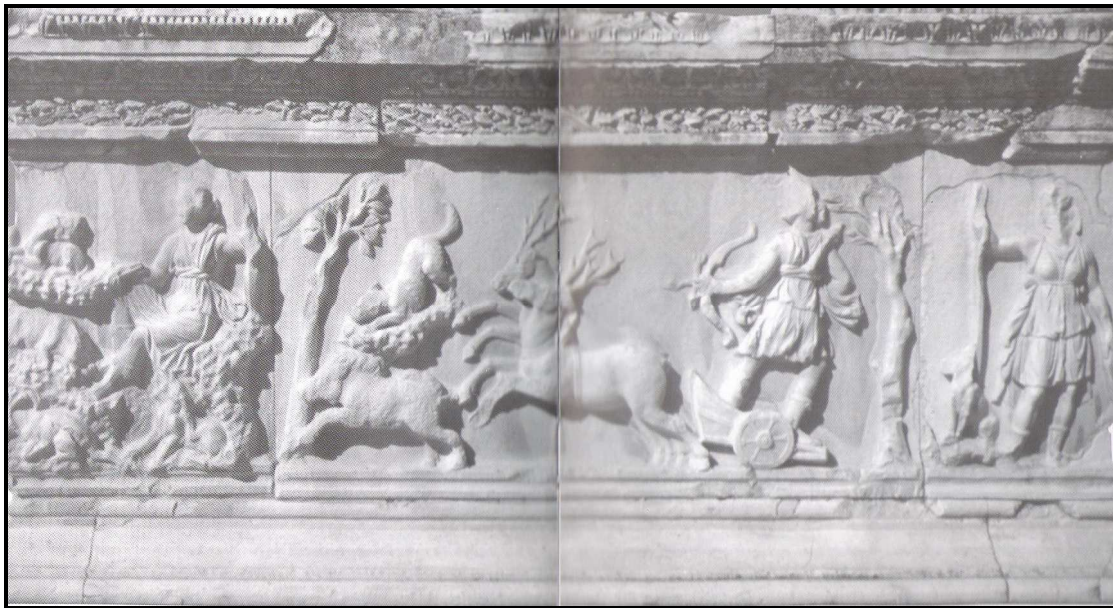


## Ek-15

Res. 14. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki çocuk Artemis ve Zeus'un betimlendiği sahne.

Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.4.

Res. 15. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Avcı Artemis'in betimlendiği sahne.

Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 1.5.

## Ek-16

Res. 16. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Niobidler sahnesinden bir bölüm



Res. 17. Hierapolis ve Laodikeia'da bulunan Artemis betimlemeli sikkeler.



Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı*, Çeviren: Nezahat Baydur, Banu Theis-Baydur, Ege Yayınları, İstanbul, Lev.229-230.

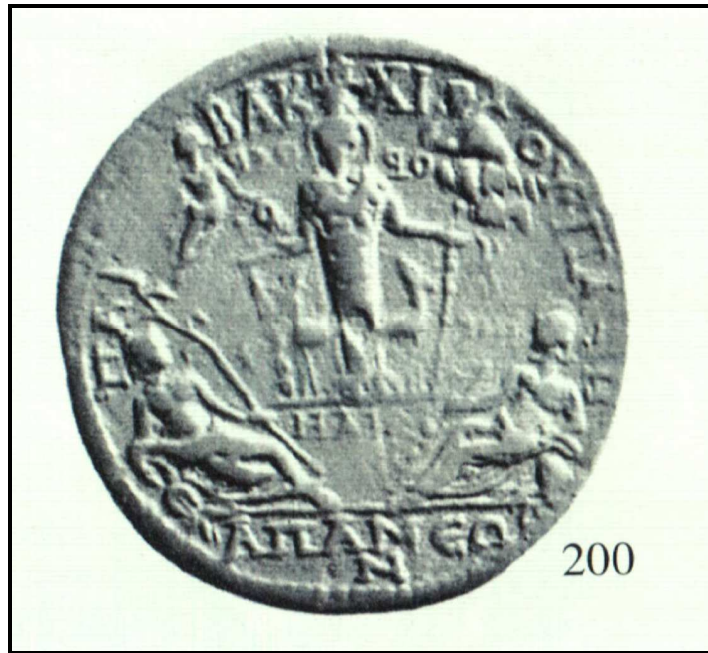
## Ek-17

**Res. 18. Aizanoi'de bulunan Artemis betimlemeli sikkeler.**



Tekin O. (2003). *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Kataloğu*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul, Lev.207-208.

**Res. 19. Apameia'da bulunmuş Artemis betimlemeli sikke.**



Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerinin Yansımasında Yunan Yaşamı*, Çeviren: Nezahat Baydur, Banu Theis-Baydur, Ege Yayınları, İstanbul, Lev.200.

## Ek-18

Res. 20. Kolossai’de bulunmuş Artemis betimlemeli sikke.



Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerinin Yansımada Yunan Yaşamı*, Çeviren: Nezahat Baydur, Banu Theis-Baydur, Ege Yayınları, İstanbul, Lev.196.

Res. 21. Kütahya’nın Altıntaş ilçesinin Pınarcık köyünde bulunmuş olan adak stelleri üzerindeki çoban betimlemesi



Yıldızturan, M., Drew-Bear, T. (1997). “Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, s. 25-44, Res.15.

### Ek-19

**Res. 22. Kütahya'nın Altıntaş ilçesinin Pınarcık köyünde bulunmuş hayvan sağlığı için adanmış olan bir stelin üzerindeki betimleme.**



Yıldızturan, M., Drew-Bear, T. (1997). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, s. 25-44, Res.19.

**Res. 23. Hosios kai Dikaios'a iat bir betimleme**



Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, Res.34.

## Ek-20

Res. 24. Hierapolis Tiyatrosu'ndaki Dionysos' ait sahneden bölüm.



Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Res. 4.1.

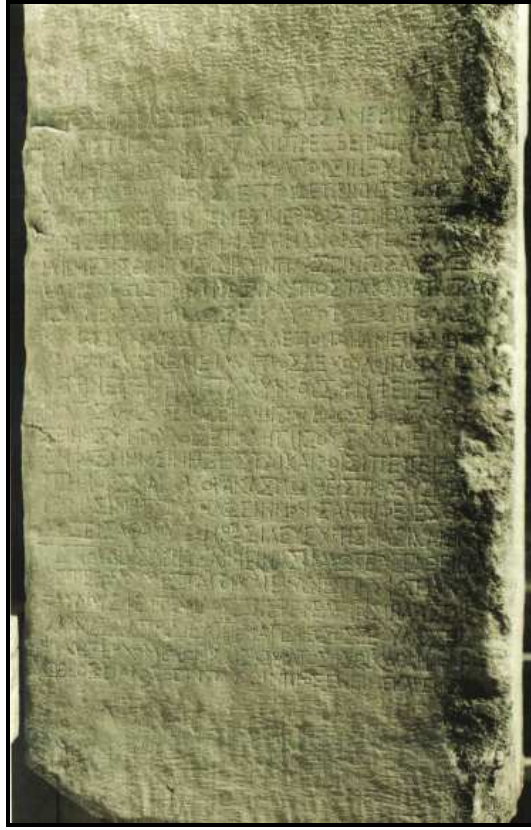
Res. 25. Hierapolis Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Dionysos Şenliği'nin betimlendiği kabartmadan bir bölüm.



**Ek-21****Res. 26. Hierapolis'reki Apollon Tapınağı'nda yer alan Plutonium deliği.**

## Ek-22

## Res. 27. Apollon Kareios Alfabetik Kehaneti.



Ritti, T. (2006). *Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Eski Yazutlar Rehberi*, Çevirisi: Nalan Fırat, Ege Yayınları, İstanbul, Res.69.

**Res. 28. Hierapolis Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Marsyas'ın öyküsünün betimlendiği kabartmadan bir bölüm.**





**Ek-23**

**Res. 29. Hierapolis Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde sergilenen baltalı Apollon Lermenos kabartması.**



**Res. 30. Kütahya Müzesi'nde yer alan Hosio kai Dikaios ait bir adak sunusunun üzerindeki betimlemeler.**

## Ek-24



Akyürek Şahin, N. E. (2004). “Anadolu’da Hosios Kai Dikaios Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)”, *Arkeoloji Ve Sanat Dergisi*, Sayı:118, Res.2.

**Res. 31. İzmir Müzesi’nde sergilenen Hosio kai Dikaios ait betimleme.**



Tanrıver, C. (2003). “A Dedication To Hosios (-On) And Dikaios (-On) From Phrygia”, *Epigraphica Anatolia*, Sayı: 36, Fig.2.

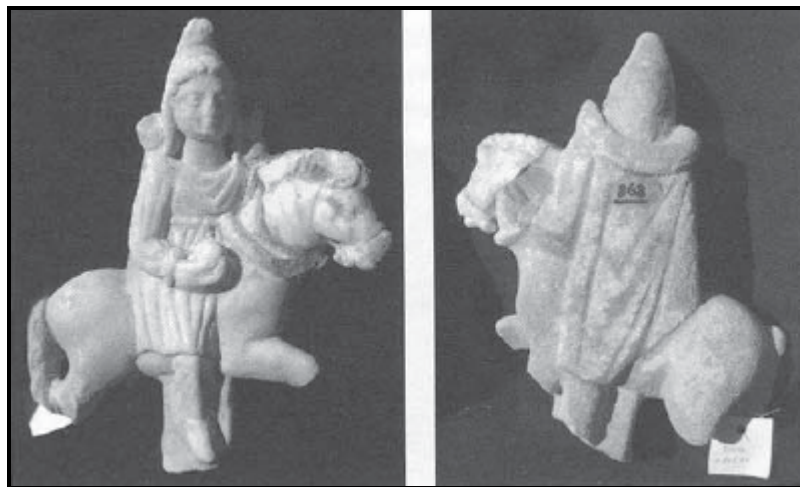
## Ek-25

**Res. 32. Ay Tanrısı Men'e ait Ankara-Yenimahalle'de bulunmuş olan bir büst.**



Kulaçoğlu, B. (1992). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, Res.182.

**Res. 33. Küçük atlı Men Heykelciği.**



Akyürek Şahin, N. E, (2006). *Yazıdere (Seyitgazi) Zeus Kutsal Alanı Ve Adak Yazıtları*, Ege Yayınları, İstanbul, No. 17.

## ÖZGEÇMİŞ

01.01.1985 tarihinde Denizli’de doğdu. İlköğretimini Sümer İlköğretim Okulu’nda, lise öğrenimini 2002 yılında Denizli Cumhuriyet Lisesi’nde tamamladı. 2003’de Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü’nde lisans eğitimine başladı ve 2007’de mezun oldu. İki yıl sonra Eskişehir Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans’a başlayarak eğitimini 2013 yılında tamamladı.